

Cahier 2007-12

Naar een 'bruikbare rechtsorde'

Bijdragen uit de sociale wetenschap

M.T. Croes

Exemplaren van deze publicatie kunnen schriftelijk worden besteld bij

Bibliotheek WODC, kamer KO 14
Postbus 20301, 2500 EH Den Haag

Fax: (070) 370 45 07

E-mail: wodc@minjus.nl

Cahiers worden in beperkte mate gratis verspreid zolang de voorraad strekt

Alle nadere informatie over WODC-publicaties is te vinden op Justweb en op www.wodc.nl

Inhoud

Conclusie en samenvatting	1
1 Inleiding	7
2 De ‘bruikbare rechtsorde’	11
3 Netwerken	17
4 Normen en handhaving	27
5 Kanttekeningen en beleidsperspectieven	37
Summary	49
Literatuur	55
Bijlagen	
I <i>Litigation theory</i>	71
II Rationele keuzetheorie en kritiek	79
III <i>Theory of norms</i>	97
IV Sociaal kapitaaltheorie	105
V Begeleidingscommissie	113

Conclusie en samenvatting

De term 'bruikbare rechtsorde' is in een paar jaar tijd een gevelegd begrip geworden. Meestentijds wordt met dit begrip verwezen naar het programma 'bruikbare rechtsorde' waarmee het Ministerie van Justitie de regeldruk voor burgers, bedrijven en instellingen als gevolg van gedetailleerde wetgeving tracht te verminderen. Toen het begrip 'bruikbare rechtsorde' in de beleidsagenda van 2003 werd geïntroduceerd, bleef de betekenis ervan echter niet beperkt tot de context van deregulering. 'Bruikbare rechtsorde' verwees destijds naar regels die voor de betrokkenen bruikbaar zijn bij het behartigen van hun belangen en het realiseren van hun doelen.

Gelijktijdig met de introductie van het begrip 'bruikbare rechtsorde' werd door het Ministerie van Justitie geconstateerd dat het bewerkstelligen van beleidsdoelen de overheid steeds zwaarder valt. Als oorzaken werden de toenemende emancipatie van het individu en het hiermee samenhangende afnemende belang van de gemeenschap aangewezen. Eén van de gevolgen van beide ontwikkelingen is het toenemende beroep op de rechtspraak voor het beslechten van geschillen, hetzij als gevolg van een toename in het aantal conflicten, hetzij als gevolg van de juridisering van bestaande typen conflicten.

De overheid reageert op de groeiende vraag naar rechtspraak vooralsnog op vier manieren: het verhogen van de capaciteit van de Rechtspraak; een hogere efficiëntie door een flexibelere inzet van het personeel en een versobering van de procedures; het verminderen van het aantal potentiële problemen door het reduceren van het aantal conflictopwekkende elementen in wetgeving; en maatregelen die de keuze om al dan niet te gaan procederen beïnvloeden. Onder dit laatste vallen de verhoging van het griffierecht; een andere regeling voor de verdeling van de proceskosten en het aanbieden van alternatieve geschilbeslechtsprocedures.

Centraal in dit cahier staat een vijfde mogelijkheid waarop de beleidsagenda van 2005 uitzicht bood: het bevorderen van zowel de rol die prosociale normen in het gedrag van mensen spelen als de mate waarin mensen deelnemen aan het maatschappelijk verkeer. Verondersteld werd dat als gevolg hiervan de onderlinge binding tussen de leden van de samenleving zou kunnen worden versterkt en dat dit de kans zou verminderen dat bij geschillen een beroep op rechtspraak zou worden gedaan.

Met behulp van een drietal sociaal-wetenschappelijke theorieën is vervolgens de rol van normen, participatie en maatschappelijke binding conceptueel uitgewerkt. In de eerste plaats gaat het daarbij om de *theory of litigation* van Griffiths (1983). Deze theorie behelst een algemene en abstracte procesbeschrijving van het gedrag van conflictpartijen in geschillen in de meest brede zin van het woord. Griffiths concentreert zich in dit verband op de gelaagde structuur van normgemeenschappen of semi-autonome sociale velden (gezin, buurt, school, bedrijf, gemeente, club etc.) waaruit een samenleving bestaat en waarbinnen (informele) handhaving een belangrijke rol speelt.

Griffiths (1983) onderscheidt in dit verband een aantal opeenvolgende stadia die conflicten kunnen doorlopen. Deze stadia kunnen als situaties worden gezien waarin de partijen in een potentieel juridisch conflict voor gedragskeuzen worden gesteld. In de eerste plaats is dat de keuze die aan het eigenlijke conflict

voorafgaat: de keuze om conflicten te voorkomen, bijvoorbeeld door bepaalde interacties met bepaalde mensen uit de weg te gaan. In de tweede plaats de keuze om, nadat het conflict is ontstaan, de confrontatie aan te gaan of toe te geven. In de derde plaats wanneer de confrontatie wordt aangegaan de keuze om al dan niet overeenstemming actief na te streven en wel of niet in te stemmen met het resultaat hiervan. In de vierde plaats de keuze om al dan niet hulp of advies in het conflict te gaan zoeken bij adviseurs, advocaten etc. In de vijfde plaats de keuze om al dan niet een juridische procedure te starten. In de zesde en laatste plaats de keuze om tijdens deze juridische procedure alsnog het bereiken van overeenstemming na te streven.

Voor de 'bruikbare rechtsorde' is de betekenis hiervan het besef dat de gang naar de rechter een stap in de ontwikkeling van een conflict is waaraan meerdere stappen voorafgaan. Wanneer het beroep op de rechter toeneemt, kan dit betekenen dat er veranderingen zijn opgetreden in de wijze waarop conflicten zich ontwikkelen voordat zij bij de rechter komen. Dit kan betrekking hebben op de normgemeenschappen waarbinnen individuen zich bewegen, of op de wijze waarop en de mate waarin zij met elkaar zijn verbonden. Wanneer de hogere mate van participatie in de samenleving bestaat uit het aangaan van een groter aantal simplexe relaties, relaties die één functie vervullen en vaak marktrelaties zijn, dan zal eerder met een toe- dan een afname van het beroep op rechtspraak rekening moeten worden gehouden.

De tweede theorie die in dit cahier is gebruikt, sluit hierbij aan. Het gaat om de 'sociaal kapitaal' benadering van Putnam (2000) waarbinnen de banden tussen individuen centraal staan. Sociaal kapitaal verwijst naar sociale netwerken en de normen van wederkerigheid en betrouwbaarheid die daarmee samenhangen. Putnam heeft in dit verband zowel oog voor het instrumentele gebruik door het individu van diens netwerk als voor de effecten van het netwerk op het gedrag van dat individu. Hij benadrukt daarbij dat sociaal kapitaal 'goed' is voor de binnenkant van het netwerk waarbinnen de normen van vertrouwen en wederkerigheid gelden, maar dat voor mensen buiten het netwerk de effecten niet altijd gunstig zijn. Dat is niet alleen omdat netwerken per definitie mensen buitensluiten. Zoals elke vorm van kapitaal kan ook sociaal kapitaal worden gebruikt om zowel sociale als antisociale of immorele doelen te realiseren.

Vanuit het perspectief van het individu spreekt Putnam (2000) over twee typen sociaal kapitaal: *bonding* en *bridging*. De *bonding* variant is uitsluitend, gericht op solidariteit binnen de eigen homogene groep (bijvoorbeeld een organisatie op etnische grondslag) en in instrumentele zin vooral geschikt voor ondersteuning van het individu binnen de eigen gemeenschap. Maar *bonding* sociaal kapitaal beperkt het individu tegelijkertijd in zijn ontwikkeling. Het aangaan van sociale relaties met individuen die geen onderdeel van eigen homogene groep vormen, wordt er door ontmoedigd. De overige leden van de homogene groep ervaren het aangaan van dergelijke relaties als bedreigend voor het voortbestaan van de groep en de hierbinnen geldende normen. Tegenover de *bonding* variant van sociaal kapitaal staat de *bridging* variant. *Bridging* sociaal kapitaal wordt gevormd door knopen in sociale netwerken, individuen die relaties onderhouden met leden van verschillende netwerken en zo uitwisseling tussen beide netwerken mogelijk maken.

Het belang van het onderscheid dat Putnam maakt tussen *bonding* en *bridging* sociaal kapitaal ligt voor de 'bruikbare rechtsorde' en het streven het beroep op

de rechtspraak te verminderen in de benadrukking van de banden tussen de verschillende sociale netwerken. De mate waarin individuen bij de beslechting van geschillen de gang naar de rechter maken is niet alleen afhankelijk van de aard en mate van de relaties die zij met elkaar hebben, maar ook van de mate waarin en wijze waarop de netwerken die zij vormen weer met elkaar zijn verbonden. Hierbij kan worden verondersteld dat de mate waarin een beroep op rechtspraak wordt gedaan negatief verband houdt met de frequentie en sterkte van deze banden. Naarmate de beide partijen in het conflict in hogere mate met elkaar zijn verbonden, zal bemiddeling een grotere kans van slagen hebben. Niet alleen omdat een bemiddelaar makkelijker kan worden gevonden en door beide conflictpartijen sneller zal worden geaccepteerd wanneer hij van beider netwerken deel uitmaakt, maar ook omdat beide partijen een gedeeld belang hebben bij het voorkomen van een escalatie van het conflict. Tegelijkertijd lijkt hier sprake te zijn van een optimum. Wanneer de netwerken zo sterk met elkaar zijn verbonden dat van een hechte groep ofwel een netwerk met een hoge mate van *bonding* sociaal kapitaal kan worden gesproken, kan de door het conflict en de hierop getoonde reactie bedreigde eer en het aanzien binnen deze groep een escalerende werking hebben op het conflict. Dit kan resulteren in eigen richting (eerwraak of bloedwraak), maar wellicht kan het ook leiden tot een gang naar de rechter.

De derde theorie die hier is gebruikt is de *theory of norms* van Ellickson (1991). Bij deze theorie gaat het om de rol die normen spelen in het verklaren van een bepaalde vorm van gedrag: de samenwerking met anderen waartoe de meeste mensen meestentijds bereid zijn terwijl het bij deze mensen tegelijkertijd gaat om zelfzuchtige individuen die hun eigen belangen nastreven. Dit samengaan van prosociaal gedrag met zelfzucht wordt volgens Ellickson (1991) mogelijk gemaakt door een systeem van sociale controle dat werkt met behulp van normatieve regels over het gegeven de omstandigheden passende gedrag, regels die in hun werking door sancties worden ondersteund. Ellickson (1991) onderscheidt in dit verband twee typen sancties, vijf typen actoren die zowel regels maken als sancties opleggen (regulators) en vijf soorten regels die voor een groot deel op handhaving betrekking hebben.

Ellickson (1991) benadrukt dat bij het stellen van normen handhaving van groot belang is. Handhaving heeft drie functies: het wegnemen van de eventuele twijfel of de norm daadwerkelijk actief is; het middels strafdreiging voor het individu onaantrekkelijk maken van het niet normvolgende gedrag; en het bestraffen van normovertreders zodat het gemotiveerde normvolgende individu niet gedemotiveerd raakt of het idee krijgt dat hij zich tekort doet door zich in zijn gedrag beperkingen op te leggen ten bate van een algemeen belang dat maar door weinigen wordt gediend.

Zwakke handhaving en niet-naleving kunnen de mate waarin het individu verwacht en erop vertrouwt dat de overheid in het algemeen de normen handhaaft doen afnemen. Als zijn vertrouwen in de overheid vermindert, wordt het waarschijnlijker dat dit individu verwacht dat de mate waarin anderen zich in hun gedrag door normen zullen laten leiden afneemt omdat de kans dat zij worden bestraft bij normovertreding gering(er) is geworden. Een afname van het vertrouwen dat mensen in de overheid stellen, leidt op deze wijze tot een afname van het vertrouwen dat zij in elkaar hebben en daarmee tot een afname van de maatschappelijke binding.

Bij het toepassen van overheidshandhaving moet worden bedacht dat dit een negatieve invloed kan hebben op de mate waarin individuen menen zichzelf of anderen aan normen te moeten houden. Dit dreigt bijvoorbeeld in situaties waarin het individu intrinsiek is gemotiveerd om zichzelf aan bepaalde normen te houden maar waar een interventie door de overheid ertoe leidt dat het individu de situatie anders percipieert, dat diens *frame* verandert. Het individu dat zichzelf normen oplegde, kan met andere woorden door een sanctionerende beleidsinterventie menen niet meer voor een afweging te worden gesteld die hij op basis van zijn persoonlijke ethiek dient te maken. In plaats daarvan kan hij menen inmiddels te maken te hebben met een keuzesituatie waarin hijzelf geen regulator is, maar waarin een derde partij deze verantwoordelijkheid heeft geclaimd. Op basis hiervan kan hij menen dat zijn afweging van de verschillende gedragsopties primair moet worden gebaseerd op de kansen op profijt en de risico's aangaande bestraffing die bij de verschillende gedragsopties behoren.

Een dergelijk averechts effect van overheidshandhaving dreigt niet alleen voor straffen, maar ook bij beloningen. Het individu dat op basis van zijn persoonlijke ethiek of zijn culturele *frame* reeds het met het oog op de beleidsdoelen gewenste gedrag vertoonde, kan door een algemene gedragsbelonende beleidsinterventie gericht op een hogere mate van naleving van de normen door hen die dit nog onvoldoende deden bewust worden gemaakt van het feit dat er een andere afweging ten aanzien van het te kiezen gedrag mogelijk is. Dit is bovendien een afweging waarbij zijn eigenbelang geacht wordt een rol te spelen – hij wordt immers via zijn eigenbelang tot méér naleving verleid. Of de algemene beloning hiervoor voldoende is, is dan de vraag. Wanneer het individu meent dat nu er wordt beloond hij eigenlijk een hogere beloning voor naleving verdient dan hem wordt toebedeeld, kan het gevolg van de beleidsinterventie *minder* naleving zijn dan er voorafgaande aan de beleidsinterventie werd vertoond.

Het door de overheid toepassen van zowel straffen als beloningen om een hogere mate van naleving te genereren kan er dus toe leiden dat de bereidheid van het individu wordt aangetast om zich in zijn gedragingen impliciet of expliciet te laten leiden door niet-egocentrische zelfbeperkende normen en rekening te houden met de belangen van anderen. Deze anderen kunnen als gevolg van het overheidsoptreden op hun beurt menen dat hun afweging al dan niet het eerder genoemde individu te sanctioneren wanneer deze zich niet meer aan de norm houdt eveneens op overwegingen van eigenbelang dient te worden gebaseerd en dat niet zij, maar de overheid voor de handhaving van de normen verantwoordelijk is. De mate waarin de overheid vervolgens handhaaft, bepaalt dan of het beoogde gedrag door de normadressaten in voldoende mate wordt vertoond.

De behandeling van de verschillende theorieën heeft geresulteerd in een drietal kanttekeningen en een drietal beleidsperspectieven. Wat de kanttekeningen betreft, gaat het om de motiverende elementen in wetgeving die de norm-adressaat tot naleving zouden moeten verleiden, de gevolgen van gebrekkige handhaving en de gevolgen van meer participatie in de samenleving. Bij de beleidsperspectieven gaat het om het versterken van de wil en het vergroten van de mogelijkheden om te participeren in netwerken waar normen leven die in hun werking bijdragen aan de realisering van de beleidsdoelen; het uitbreiden

van de werkingssfeer van de netwerken waarbinnen deze normen leven; en het binnen netwerken ingang doen vinden van normen die de realisering van beleidsdoelen ondersteunen.

Voor eventuele beleidsinterventies geldt in dit verband dat ze met zorg zouden moeten worden gekozen zodat zij het bestaande sociale weefsel van normen en informele handhaving, voor zover dit de realisering van de beleidsdoelen ondersteunt, niet beschadigen maar juist verstevigen. Van bestaande beleidsinterventies zou in dat verband moeten worden nagegaan wat hun directe en indirecte effecten zijn op het gedrag van normadressaten en op de normgemeenschappen binnen welke de normen leven die door de beleidsinterventie bedoeld of onbedoeld in hun werking worden ondersteund of belemmerd.

1 Inleiding

‘Bruikbare rechtsorde’ is in een paar jaar tijd een gevleugeld begrip geworden. Op het internet levert *googelen* met deze zoekterm 967 treffers op.¹ In veel gevallen gaat het bij deze treffers om verwijzingen naar de nota ‘bruikbare rechtsorde’² van het Ministerie van Justitie of het programma waarvan deze nota deel uitmaakt.³ Dit programma heeft als doel te komen tot een vermindering van de regeldruk, de administratieve lasten voortkomend uit gedetailleerde wetgeving. Als onderdeel van dit programma wil het Ministerie van Justitie met concrete projectresultaten duidelijk maken dat er goede alternatieven bestaan voor gedetailleerde regelgeving. Daartoe wordt in concrete beleidsdossiers, zoals het milieu⁴, het hoger onderwijs⁵, de scheepvaart⁶ en het dierenwelzijn⁷, gedetailleerde pre- en proscriptieve regelgeving vervangen door wetgevingsconcepten als open normen en zorgplichten. Deze wetgevingsconcepten geven normadressaten meer ruimte om de in de voorschriften omschreven doelen naar eigen inzicht te realiseren en doen daarmee een groter beroep op hun zelfstandigheid en verantwoordelijkheid.

Wetenschappelijk onderzoek naar de oorzaken en achtergronden van regeldruk benevens de voorziene oplossingen om regeldruk tegen te gaan, vormen een centraal onderdeel van het programma. In het kader hiervan zijn tot nog toe drie studies gerealiseerd. In de eerste plaats gaat het om het onderzoek van Van Gestel en Hertogh (2006). Hierin wordt getracht helder te krijgen welke concepten en definities van regeldruk in de wetenschappelijke literatuur bestaan en welke theoretische uitgangspunten in deze concepten en definities besloten liggen. Op deze manier willen de auteurs het inzicht in regeldruk vergroten en een bijdrage leveren aan de praktische toepasbaarheid van het begrip (Van Gestel en Hertogh 2006: 16-17). Het tweede onderzoek is dat van Dorbeck-Jung, Oude Vrielink-Van Heffen en Reussing (2005). In deze studie wordt een onderscheid gemaakt tussen de gepercipieerde of immateriële regeldruk, de last en de irritaties die normadressaten in het nalevingproces beleven, en de materiële regeldruk, de kosten die moeten worden gemaakt als gevolg van de verplichting tot naleving van een norm. De derde studie, van Stoter en Huls (2006), stelt in dit verband dat een deel van de immateriële regeldruk als problematisch kan worden beschouwd (2006: 12): ‘Er is sprake van problematische regeldruk wanneer belanghebbenden van oordeel zijn dat het belang dat met een regel wordt gediend niet parallel loopt met het eigen belang en geadresseerden zich onvoldoende kunnen vinden in de gemaakte afweging, zowel inhoudelijk als processueel.’⁸

¹ 26-4-2007

² http://www.justitie.nl/images/Nota%20Bruikbare%20rechtsorde_tcm34-3855.pdf

³ http://www.justitie.nl/onderwerpen/recht_en_rechtsbijstand/bruikbare_rechtsorde/ (9-11-2006).

⁴ http://www.justitie.nl/images/Rapport%20Ruimte%20voor%20zorgplichten_tcm34-3902.pdf

⁵ ‘Naar een bruikbare rechtsorde voor het hoger onderwijs’, <http://www.ocwontregelt.nl/docs/BR-HO.pdf>

⁶ http://www.justitie.nl/onderwerpen/recht_en_rechtsbijstand/bruikbare_rechtsorde/projecten/schepenwet.aspx

⁷ http://www.justitie.nl/images/Rapport%20Welzijn%20gezelschapsdieren_tcm34-3881.pdf

⁸ toter en Huls (2005: 19-22) concentreren zich evenwel op de ‘feitelijke regeldruk’, de kosten die bedrijven maken voor het naleven van inhoudelijke verplichtingen (bijvoorbeeld het aanschaffen van gehoorbeschermers) in regelgeving en de kosten van het naleven van informatieverplichtingen (bijvoorbeeld het jaarlijks opstellen van een risicoverslag).

De drie genoemde studies hebben gemeen dat zij het begrip 'bruikbare rechtsorde' louter interpreteren in termen van het programma van het Ministerie van Justitie dat beoogt de departementale activiteiten op het gebied van de terugdringing van regeldruk te stimuleren en te faciliteren. Maar wanneer de beleidsagenda's van dit Ministerie erop worden nageslagen en de publieke uitlatingen van voormalig minister van Justitie Donner worden nagelezen, blijkt het begrip 'bruikbare rechtsorde' van begin af aan een ruimere betekenis te hebben gehad dan louter deregulering. 'Bruikbare rechtsorde' heeft hierin betrekking op de vraag of de wetten waaruit die rechtsorde bestaat bruikbaar zijn voor het beleidsdoel dat zij beogen te dienen. Zijn de wetten wel bruikbaar in die zin dat ze aansluiten bij de maatschappelijke realiteit en voorzien in de behoeften van de burger? Het is deze lezing van 'bruikbare rechtsorde' die in dit cahier centraal staat.

'Bruikbare rechtsorde' en geschilbeslechting

Voormalig minister van Justitie Donner heeft in de voorbije jaren getracht de ruimere interpretatie van het begrip 'bruikbare rechtsorde' ingang te doen vinden en de gedachtevorming over de bruikbaarheid van de rechtsorde te stimuleren. Dit gold niet alleen voor de regelgeving, het uitvoering geven aan de regels en de handhaving ervan, maar ook voor het sluitstuk van de rechtsorde: de geschilbeslechting. Op dit laatste terrein wordt het vraagstuk van de bruikbaarheid van de rechtsorde het meest concreet omdat in de rechtspleging tal van ontwikkelingen rond de rechtsorde zichtbaar worden die zich gewoonlijk aan het dagelijkse gezichtsveld onttrekken. Eén van de belangrijke ontwikkelingen is in dit verband de groeiende mate waarin op de rechtsorde een beroep wordt gedaan; iets wat zich onder meer in een toenemende werklust van de gerechten uit. Aangezien voormalig minister Donner het streven een oplossing te vinden voor het probleem van deze toenemende werklust van de gerechten uitdrukkelijk binnen het kader van de 'bruikbare rechtsorde' plaatste, is de focus in dit cahier op geschilbeslechting gericht.

De beleidsagenda van het Ministerie van Justitie voor 2005⁹ geeft een schets van de oorzaken die tot de toenemende werklust van de gerechten hebben geleid. De agenda stelt daarbij dat voor het vreedzaam en vruchtbaar functioneren van een samenleving de normatieve orde van rechten, wetten en rechtens niet voldoende is. Als wezenlijker wordt de sociale orde van normen gezien die mensen in hun onderlinge betrekkingen in acht nemen.¹⁰ Deze normen betreffen bijvoorbeeld de niet vanzelfsprekende bereidheid tot samenwerking met anderen of de mate van wederzijdse betrokkenheid. Meer in het algemeen hebben dergelijke normen betrekking op de wijze waarop het onderlinge verkeer tussen mensen dient te verlopen. De potentiële werking van deze normen is derhalve afhankelijk de mate waarin mensen überhaupt aan dat onderlinge verkeer deelnemen.¹¹

De normen die mensen onderling hanteren en de mate waarin zij in de samenleving participeren staan tegenwoordig in toenemende mate onder druk. De beleidsagenda stelt hiervoor een aantal factoren verantwoordelijk: de afnemende betekenis van de natiestaat en de groeiende invloed van de EU (vgl.

⁹ Beleidsagenda Justitie, miljoenennota 2005, http://begroting.minfin.nl/default.asp?CMS_ITEM=MFMNR0141652EAF273D4570A2873BC65336BA3A

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

WRR 2002), met als gevolg dat een bindende identiteit aan belang inboet zonder dat er een nieuw bindend kader voor in de plaats komt; de toenemende culturele verscheidenheid en heterogeniteit van waarden, met als gevolg dat mensen steeds minder gemeen hebben; oude verleidingen (criminaliteit) en nieuwe bedreigingen (terrorisme), welke het vertrouwen tussen mensen en het vertrouwen in de overheid aantasten; en leefstijlen die persoonlijke ontplooiing voorop zetten en bijgevolg niet leiden tot een streven naar gemeenschappelijkheid.¹² De toenemende individualisering en het afnemende belang van de gemeenschap die hiervan het gevolg zijn, leiden op hun beurt tot een grotere belasting van de mechanismen die de overheid gebruikt om voor maatschappelijke binding te zorgen, mechanismen zoals de rechtspleging. Vanwege de geschetste ontwikkelingen lossen mensen en gemeenschappen hun conflicten in afnemende mate zelf op. Bijgevolg wordt de gang naar de rechter steeds vaker gemaakt.

De instroom van rechtszaken bij de rechtbanken en gerechtshoven neemt inderdaad flink toe. De beleidsvraag die zich daarmee opdringt, is hoe hiermee om te gaan? Vooralsnog reageert de overheid hierop op vier manieren: het verhogen van de capaciteit van de Rechtspraak door meer middelen ter beschikking te stellen; het verhogen van de efficiëntie door een flexibelere inzet van het personeel en een versobering van de procedures; het verminderen van het aantal potentiële problemen door het reduceren van het aantal conflict-opwekkende elementen in wetgeving; en het beïnvloeden van de keuze van rechtssubjecten om al dan niet te gaan procederen. Dit laatste gebeurt met een verhoging van het griffierecht, een andere regeling voor de verdeling van de proceskosten en het aanbieden van alternatieve geschilbeslechtsprocedures (*mediation*, arbitrage, geschillencommissies).¹³

De werkzaamheid van deze maatregelen kent echter haar beperkingen. De structurele verhoging van de voor rechtspraak beschikbare middelen is volgens de Raad voor de rechtspraak onvoldoende (Raad voor de Rechtspraak 2006). Daarbij komt dat binnen de rechtspleging de grenzen aan het verhogen van de efficiëntie lijken te zijn bereikt (Raad voor de Rechtspraak 2006). Of alternatieve vormen van geschilbeslechting zich daarbij in die mate zullen ontwikkelen dat zij de groeiende vraag naar overheidsrechtspraak substantieel zullen kunnen beperken, is de vraag (vgl. Brenninkmeijer, Van Ewijk & Van der Werf 2002; vgl. Combrink-Kuiters, Niemijer & Ter Voert 2003: 58). Vooralsnog is de mate waarin burgers met (potentieel) juridische problemen een beroep doen op *mediation* in ieder geval gering (Van Velthoven & Ter Voert 2004: 84, 118 e.v.).

De verhoging van de griffierechten (c.q. de veranderingen in het griffierechtstelsel) als instrument om de vraag naar rechtspraak te verminderen kent in dit verband ook grenzen. Griffierechten vormen in de ogen van de minister van Justitie een instrument om de burger over het al dan niet instellen van een procedure te doen nadenken. Ze moeten echter geen hindernis vormen die de toegang tot rechtspraak verspert of vermindert.¹⁴ De vraag lijkt daarmee te zijn of het groeiende beroep op overheidsrechtspraak ook op een andere wijze

¹² Ibid.

¹³ Tweede Kamer, vergaderjaar 2003-2004, 29200 hoofdstuk VI, nrs. 3-4 en 7; Wijzigingswet Algemene wet bestuursrecht, enz. (verhoging opbrengst griffierechten); brief minister van Justitie aan de Tweede Kamer d.d. 11 mei 2006 inzake de herziening van het griffierechtstelsel in civiele zaken.

¹⁴ Brief minister van Justitie aan de Tweede kamer d.d. 11 mei 2006 inzake de herziening griffierechtstelsel in civiele zaken.

dan de vier hierboven genoemde manieren effectief zou kunnen worden beperkt.

De analyse in de beleidsagenda 2005 van het Ministerie van Justitie geeft hiervoor een aanknopingspunt. Deze analyse biedt namelijk het vooruitzicht dat indien er wegen zouden worden gevonden om enerzijds de rol van prosociale normen in het gedrag van mensen te bevorderen en anderzijds de mate waarin zij deelnemen aan het maatschappelijk verkeer te stimuleren, dit de onderlinge binding kan versterken. Deze versterkte binding kan wellicht leiden tot een andere omgang met conflicten dan de juridische procedure. Naast de verhoging van de voor rechtspraak beschikbare middelen; de verhoging van de efficiëntie van de rechtspleging; de stimulering van alternatieve vormen van geschilbeslechting; en de verhoging van de griffiegelden (c.q. de herziening van het griffierechtenstelsel) zou de versterking van de onderlinge binding tussen mensen daarmee een vijfde methode kunnen zijn om het toenemende beroep op de rechtspleging te beperken zonder de toegang tot het recht te verminderen.

In de bespreking van deze vijfde methode wordt gebruik gemaakt van een aantal sociaal-wetenschappelijke theorieën. In de eerste plaats gaat het om de *litigation theory* van Griffiths (1983). Griffiths concentreert zich daarin op het gedrag van de partijen in het conflict en de betrokken derden binnen de gelaagde structuur van normgemeenschappen, of zoals hij dat noemt: semi-autonome sociale velden (gezin, buurt, gemeente, school, bedrijf, club etc.), waaruit een samenleving bestaat en waarin het individu is 'ingebed'. In de tweede plaats gaat het om de *theory of norms* van Ellickson (1991). Deze *theory of norms* is een algemene theorie over de oorsprong, aard en werking van regels. De derde theorie waarvan hier gebruik wordt gemaakt, heeft betrekking op sociaal kapitaal. De meest gangbare definitie daarvan is van Putnam (2000). Hij verstaat onder sociaal kapitaal de potentiële hulp van derden die het individu voor het realiseren van zijn doelen kan mobiliseren. Deze definitie combineert de opvatting van sociaal kapitaal als de toegang tot hulpverlenende netwerken met de opvatting dat sociaal kapitaal bestaat uit normen die hulpverstrekking, wederkerigheid, samenwerking, vertrouwen en betrouwbaarheid voorschrijven. In de bijlagen wordt op een aantal aspecten van de drie genoemde theorieën nader ingegaan. Tevens wordt hier aandacht besteed aan de theorie waaraan de drie hier behandelde theorieën schatplichtig zijn: de rationele keuzetheorie. De in de bijlagen behandelde kwesties zijn belangrijk, maar ze voeren te ver voor het betoog in de hoofdtekst. De laatste is overigens ook zonder de bijlagen te lezen.

Achtereenvolgens behandelt dit cahier het begrip 'bruikbare rechtsorde' zoals dit binnen de beleidsagenda van het Ministerie van Justitie en door Donner werd gebruikt, de drie genoemde sociaal-wetenschappelijke theorieën en de betekenis van deze theorieën voor het streven naar een verminderd beroep op rechtspraak bij de beslechting van geschillen.

2 De ‘bruikbare rechtsorde’

Het begrip ‘bruikbare rechtsorde’ werd door het Ministerie van Justitie voor het eerst gebruikt in de beleidsagenda voor het jaar 2003. Dit gebeurde daar in de context van een stelselherziening. Deze stelselherziening werd noodzakelijk geacht vanwege de veranderingen in de samenleving, veranderingen waarachter in eerste instantie technologische innovatie als motor werd gezien. Het gevolg van deze innovatie zou zijn dat

‘belangen, onderlinge betrekkingen en mogelijkheden [...] steeds gedifferentieerder [worden]. Door het wegvallen van beperkingen lijken mensen minder op elkaar aangewezen en van elkaar afhankelijk. Verschillen tussen mensen, groepen en segmenten worden daardoor aangezet en het draagvlak voor de samenleving, voor cohesie, solidariteit en het besef van gemeenschappelijke doelen, kalft af.’¹⁵

Deze ontwikkeling werd nog versterkt doordat het wegvallen van de beperkingen en het verminderd draagvlak voor gemeenschappelijke doelen ook de instituties aantastte waarmee volgens de beleidsagenda van oudsher de verbroekeling in de samenleving wordt tegengegaan, instituties zoals het recht, het bestuur, de zorg en de sociale voorzieningen. Aangezien het ‘behoud en de versterking van een samenleving waarin ieder in vrijheid en verantwoordelijkheid op basis van wederzijds respect kan leven’¹⁶ als het centrale doel van de regering was gesteld, betekenden de voornoemde ontwikkelingen dat fundamentele vragen over de aard en voorwaarden van het samenleven nadrukkelijk op de nationale agenda waren komen te staan. Volgens de analyse van het Ministerie van Justitie stond de balans tussen individuele diversiteit en gemeenschap hierbij centraal:

‘Een samenleving die de moeite waard is, is niet de natuurlijke uitkomst van de optelsom van de wensen en keuzen van individuen. Verscheidenheid kan niet zonder eenheid; vrijheid en ontplooiing kunnen slechts bestaan als wat mensen bindt wordt benoemd en bewaakt en sterker is dan wat onderscheidt.’¹⁷

Om deze samenleving te behouden, diende volgens de beleidsagenda 2003 naast een andere balans tussen ‘het gewicht van heden en toekomst, tussen mens en natuur, tussen overheid en maatschappelijke instituties [...], tussen samenwerking en mededinging [...]’¹⁸ een nieuw evenwicht te worden gevonden tussen de rechten van het individu en diens plichten jegens de gemeenschap. Daarbij werd niet gedacht aan het beperken van de individuele vrijheid, integendeel. De overheid zou voor het waarborgen van de bestendigheid en veiligheid in de samenleving juist te uitsluitend verantwoordelijk zijn gemaakt. Omdat zij in de uitvoering hiervan tegelijkertijd steeds meer aan gedetailleerde

¹⁵ Tweede Kamer, vergaderjaar 2002–2003, 28600 hoofdstuk VI, nr. 2.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

wetten, regels en formele procedures was gebonden, was het maatschappelijk verkeer tussen overheid en burgers sterk gejuridiseerd. Niet alleen de besluitvaardigheid van de overheid, maar – gegeven de prominente rol die de overheid in de samenleving op zich had genomen – de gehele maatschappelijke dynamiek als zodanig waren hierdoor in toenemende mate afhankelijk gemaakt van de snelheid en de kwaliteit van de rechtspleging.¹⁹

Deze ontwikkeling werd ongunstig geacht en diende daarom te worden gekeerd. De gedachte was dat wanneer individuen, bedrijven en maatschappelijke verbanden zelf meer verantwoordelijkheid zouden dragen voor het functioneren van de maatschappij en zelf zouden kunnen bepalen hoe de door de overheid gestelde doelen het best zouden kunnen worden gerealiseerd dit als een aan twee kanten snijdend mes zou functioneren. Niet alleen zou zo de verstarring en het in ongerede raken van de overheid kunnen worden bestreden, maar tegelijkertijd zou ook de afname van de cohesie, van de solidariteit en van het besef van gemeenschappelijke doelen kunnen worden tegengegaan.²⁰

Wat de overheid precies moest doen om de verstarring en juridisering in eigen gelederen te bestrijden en de teloorgang van de onderlinge betrokkenheid en het besef van gemeenschappelijkheid in de samenleving te keren en welke middelen hiervoor zouden moeten worden ingezet, was in de beleidsagenda van 2003 echter nog weinig uitgewerkt. Verder dan het noemen van gemeenplaatsen als het vergroten van ruimte voor burgers, diensten en organisaties, het verbeteren van de kwaliteit van de dienstverlening van de overheid, het toetsbaar maken van de effectiviteit van het overheidsoptreden en de vergroting van de uitvoerbaarheid en handhaafbaarheid van de regelgeving kwam de beleidsagenda niet.²¹ Van sommige van de in dit verband voorgenomen acties, te weten het op hun verantwoordelijkheid aanspreken van burgers en maatschappelijke instellingen en organisaties; de aanpassing en vereenvoudiging van regelgeving; en de versterking van de rechtshandhaving, was niet op voorhand duidelijk op welke wijze zij zouden kunnen bijdragen aan het tegengaan van verstarring en disfunctioneren van de overheid, laat staan aan het keren van de afname van betrokkenheid en gemeenschappelijkheid in de samenleving. Stond het versterken van de rechtshandhaving van overheidswege niet haaks op de plannen om burgers en maatschappelijke instellingen en organisaties meer verantwoordelijkheid te geven? Zou het door de overheid vasthouden aan de bevoegdheid de maatschappelijke doelen te bepalen en slechts de uitvoering van deze doelen aan individuen en maatschappelijke verbanden over te laten een te realiseren laat staan een werkzame strategie zijn?

De beleidsagenda voor 2004 was in dit verband concreter.²² Hierin werd gesteld dat de juridisering in de samenleving moest worden tegengegaan door het beroep op rechtspraak door de burger te beperken zonder evenwel diens toegang tot het recht aan te tasten. Gemeend werd dat dit op twee manieren kon worden gerealiseerd. In de eerste plaats moest het recht geschilpartijen de weg bieden om hun geschillen op een voor beide partijen aanvaardbare wijze onderling op te lossen (middels *mediation*, bindend advies etc.). Pas als dat niet was gelukt, zou een beroep op de rechter moeten worden gedaan. Door vervolgens de uitkomst van eventuele procedures zo voorspelbaar mogelijk te

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

²² Tweede Kamer, vergaderjaar 2003-2004, 29200 hoofdstuk VI, nr. 2.

maken, zouden de betrokken partijen het resultaat van hun eventuele juridische stappen met zoveel zekerheid kunnen inschatten dat zij het daadwerkelijk procederen eenvoudigweg zouden kunnen overslaan.²³

In de tweede plaats moest ten behoeve van de 'bruikbare rechtsorde' nieuwe wetgeving worden geïntroduceerd die de wederkerigheid tussen de deelnemers aan het maatschappelijk verkeer zou vergroten. Deze wetgeving zou uit regels moeten bestaan die iedereen zou kunnen begrijpen en die voordeel bij naleving zouden opleveren. Hiermee zou niet alleen kunnen worden bevorderd dat deze wetten werden nageleefd, het zou ook betekenen dat 'het gebruik van het recht ten eigen nutte *ipso facto* verplichtingen ten opzichte van de ander en de samenleving als geheel schept.'²⁴ De beleidsagenda 2004 bleef tegelijkertijd nog tamelijk cryptisch over hoe de bepleitte maatregelen zich tot de 'bruikbare rechtsorde' verhielden en wat in dat verband precies onder de 'bruikbare rechtsorde' moest worden verstaan.

Collectieve goederen

In een aantal toespraken heeft voormalig minister van Justitie Donner hierover meer duidelijkheid geschapen. Over de 'bruikbare rechtsorde' wordt daarin het beeld geschilderd van een rechtsorde die bestaat uit regels die voor mensen bruikbaar zijn bij het behartigen van hun belangen en realiseren van hun doelen. 'Het nut en de kwaliteit van de regel worden bepaald door de uitkomst; door de mate waarop door gebruik het beoogde doel bereikt of het gewenste belang beschermd worden.'²⁵ Dit geldt niet alleen voor individuen, maar het geldt ook voor de samenleving als geheel. Vanuit deze visie is de wet een instrument in handen van de overheid om de samenleving in het belang van bepaalde beleidsdoelen te ordenen. Donner lijkt bijgevolg de legitimatie van de wet meer te zoeken in de consequenties die de wet in de samenleving heeft of beoogt te hebben dan in het systematisch geheel van regels en procedures, gebaseerd op rechtstatelijke waarden als de fundamentele rechtsgelijkheid en de procedurele rechtvaardigheid, dat door het recht wordt gevormd (vgl. Kwak 2003). Onder de 'bruikbare rechtsorde' dient in dat verband regelgeving te worden begrepen die daadwerkelijk bijdraagt aan de realisering van het gestelde beleidsdoel, in het bijzonder het dienen van bepaalde belangen.²⁶

Daarbij moet worden bedacht dat het recht en de wet *an sich* een wederkerig karakter hebben. Een normadressaat die middels de wet een verplichting krijgt opgelegd, ontleent aan die wet verwachtingen omtrent het gedrag van de overheid, instituties, organisaties, bedrijven en burgers. Wanneer dit gedrag niet aan de verwachtingen voldoet, kan deze normadressaat zich vervolgens op de wet beroepen. Indien bij het concipiëren van wetten alleen met de primaire

²³ Ibid. Vgl. Kerkmeester 1999. Zie ook 'speech Donner Symposium 50-jarig jubileum ANWB 31 oktober 2003' (<http://www.justitie.nl/actueel/toespraken/archief2003/Speech-Donner-Symposium-jarig-jubileum-anWB.aspx>). In deze toespraak is in het kader van het aansprakelijkheidsrecht sprake van 'pre-processuele normen' die bij moeten dragen aan het scheppen van duidelijkheid, het beheersen van de omvang van de schade, het hanteerbaar houden van de transactiekosten en het beperken van de conflicten in de samenleving.

²⁴ Tweede Kamer, vergaderjaar 2003-2004, 29200 hoofdstuk VI, nr. 2. In de beleidsagenda's van 2006 en 2007 is hiervan overigens weinig terug te vinden. De doelen met betrekking tot de rechtspleging lijken een geringer gewicht te hebben gekregen en het begrip 'bruikbare rechtsorde' wordt hier slechts gebruikt in termen van regeldruk en administratieve lasten.

²⁵ Lezing Donner over de bruikbare rechtsorde, 24-5-2004 (http://www.justitie.nl/images/Lezing%20minister%20Donner%20Bruikbare%20rechtsorde_tcm34-12768.pdf).

²⁶ Toespraak Dag voor de wetgeving d.d. 30 januari 2003' (<https://www.kc-wetgeving.nl/fileadmin/documents/DVDW/toespraakdonner.doc>).

functie van de wet rekening zou worden gehouden, dat wil zeggen: wanneer wetten slechts als middel tot een beleidsdoel zouden worden gezien, zou met de door de wet gewekte verwachtingen en het gebruik van de wet door derden onvoldoende rekening kunnen worden gehouden. Als gevolg hiervan dreigt dat de wet vanwege zijn neveneffecten wellicht niet goed bruikbaar is.

Dat laatste dreigt eveneens als de wet niet of niet voldoende wordt gehandhaafd.

Dit omdat

‘[...] zelfs de goed willenden [...] de prikkel [behoeven] van het besef dat ander gedrag mogelijk nare gevolgen heeft en in ieder geval moeten zij niet de indruk hebben dat het er niet toe doet, dat wie zich niet aan de regels houdt wel de lusten, maar niet de lasten daarvan ondervindt.’²⁷

Dit is des te meer van belang vanwege het feit dat het handelen van de overheid doorgaans gericht is op het produceren van collectieve goederen. De situatie die bij collectieve goederen bestaat, heeft meestal het karakter van een zogenaamd ‘sociaal dilemma’ (of collectieve actie probleem). Onder een sociaal dilemma wordt een ordening van sociale relaties begrepen waarbij er voor het individu sterke stimulansen bestaan om zijn eigenbelang na te streven. Tegelijkertijd is de situatie die ontstaat wanneer (te) veel individuen hun eigenbelang nastreven een uitkomst die maar door weinigen wordt gewenst (Yamagishi 2005; Flache 1996; Olson 1971).

Voorbeelden van dergelijke ongewenste situaties zijn files, overbevissing, protectionisme en milieuvervuiling. In deze gevallen wordt het individu geprikkeld om ongeacht de keuzes van anderen het gedrag te kiezen dat past bij het realiseren van zijn persoonlijke in plaats van de gemeenschappelijke doelen. De opbrengst voor het individu is immers hoger wanneer hij veel vis vangt, gedrag vertoont dat als neveneffect het milieu vervuult of zich met zijn motorvoertuig op de weg begeeft dan wanneer hij dit gedrag nalaat ten bate van een optimale collectieve uitkomst. Ook wanneer de bereikte collectieve uitkomst door het aggregaat van individuele keuzes voor het eigen belang suboptimaal is, doet het individu er beter aan zijn eigenbelang na te streven. Zou hij dat nalaten, dan zou hij zichzelf beperkingen opleggen die te weinig gewicht in de schaal leggen om de gewenste collectieve uitkomst te realiseren. Dit zouden bovendien beperkingen zijn waar anderen die blijven kiezen voor hun eigenbelang van zouden profiteren. Het zichzelf beperkende individu doet zich in dergelijke gevallen dus zowel absoluut als relatief te kort.

Nu bestaat er een aantal manieren om de keuzes van individuen in sociale dilemma’s te beïnvloeden zodat zij het gedrag zullen kiezen dat bijdraagt aan het realiseren van de optimale collectieve uitkomst. Het bewerkstelligen van een dergelijke keuze door het individu kan grofweg op vier manieren: het wegnemen van prikkels voor het eigenbelang c.q. het toepassen van sancties (lokmiddelen en dwangmiddelen, waaronder ook belastingen als een vorm van ‘mutual coercion mutually agreed upon’ (Hardin 1968)) met het oog op het genereren van gedragingen die leiden tot optimale collectieve uitkomsten; het versterken van de verwachting bij het individu dat de anderen eveneens het gedrag zullen vertonen dat voor het collectief optimaal is zodat hij niet de ‘sukkel’ is die als

²⁷ ‘Speech Minister van Justitie ten behoeve van het Congres “de handhavende bestuurder”’ (<http://www.justitie.nl/actueel/toespraken/archief2003/Donner-utrecht.aspx>).

enige of als één van de weinigen wel investeert maar niet profiteert; het overtuigen van het individu dat de keuze voor zijn eigenbelang in dit geval een moreel onaanvaardbare keuze is ongeacht de keuzen van anderen; en het ontnemen van de keuze aan het individu.

In dit verband spelen sancties een belangrijke rol. De sanctionering van de overtreding van regels toont welke regels daadwerkelijk operationeel zijn en welke niets meer zijn dan 'papieren tijgers'. Daarmee beïnvloedt sanctionering niet alleen de individuele kostenkantenafweging met betrekking tot het te vertonen gedrag, maar versterkt zij tevens de verwachting van het individu dat anderen zich ook aan de regel zullen houden. Aangezien de werking van de regel daarmee mede afhankelijk is van de handhaving ervan, vormt handhaving een inherent onderdeel van de 'bruikbare rechtsorde'.²⁸

Overbelasting

De handhaving van regels die gericht zijn op het bewerkstelligen van optimale collectieve uitkomsten gebeurt voor een groot deel door de nationale overheid. Overheidsrechtspraak vormt van deze handhaving het sluitstuk, de verankering ervan. Op overheidsrechtspraak wordt in toenemende mate een beroep gedaan en in de ogen van voormalig minister van Justitie Donner²⁹ vormde de voortdurende dreiging van overbelasting die hier het resultaat van is het belangrijkste probleem waarmee de rechterlijke macht de komende jaren zal worden geconfronteerd. In dit verband werd een meer weloverwogen gebruik van 'de publieke voorziening die rechtspraak heet' beoogt.

Als manieren om een verdere toename van de belasting van de Rechtspraak te voorkomen, onderscheidde Donner de volgende soorten maatregelen.³⁰ In de eerste plaats het verhogen van de capaciteit van de Rechtspraak door een flexibelere inzet van het personeel, door versobering van de procedures. In de tweede plaats het verminderen van het aantal potentiële problemen door het reduceren van het aantal conflictopwekkende elementen in wetgeving. In de derde plaats maatregelen die invloed uitoefenen op de keuze van de burger om al dan niet te gaan procederen: de verhoging van het griffierecht; een andere regeling voor de verdeling van de proceskosten; en het aanbieden van alternatieve geschilbeslechtsprocedures, bijvoorbeeld bemiddeling.³¹

Zoals hierboven reeds werd gesteld, suggereert de beleidsagenda van Justitie voor 2005 dat de normen die mensen in het onderlinge verkeer in acht nemen en de mate waarin zij aan het maatschappelijke verkeer deelnemen een rol spelen in de mate waarin een beroep wordt gedaan op de instituties die de

²⁸ Zie bijvoorbeeld WRR 2003: 127-140. Het in deze bijlage bij hoofdstuk 4 van het rapport geëtaleerde inzicht, namelijk dat normhandhaving in essentie gelijk staat aan normoverdracht, komt in de rest van het rapport minder prominent tot uitdrukking. Vergelijk ook Glaeser, Sacerdote & Scheinkman 2002.

²⁹ 'Speech minister Donner 10 jaar Algemene wet bestuursrecht', 11 maart 2004 (<http://www.justitie.nl/actueel/toespraken/archief2004/Donner--jaar-awb.aspx?cp=34&cs=581>)

³⁰ 'Speech minister Donner 10 jaar Algemene wet bestuursrecht', 11 maart 2004.

³¹ Met het voorstellen van de beïnvloeding van het keuzegedrag van mensen met (potentieel) juridische problemen raakte Donner aan de centrale kwestie van elke menselijke samenleving: hoe te bewerkstelligen dat individuen vreedzaam samenleven en vruchtbaar samenwerken? Bij deze vraag speelt volgens Donner niet alleen het recht een rol, maar doen ordeningbrengende mechanismen, zoals sociale normen en sociaal kapitaal, en coördinatievormen als private, publieke en hybride organisaties dat eveneens (toespraak Donner 'national law in a global society', 13-9-2005 (<http://www.justitie.nl/actueel/toespraken/archief2005/national-Law-in-a-Global-Society.aspx>)). De hier door Donner onder ordeningbrengende mechanismen en coördinatievormen genoemde begrippen overlappen elkaar. In de kern gaat het om netwerken waarbinnen verschillende normen gelden en verschillende vormen van sancties worden gebruikt.

overheid hanteert om binding te brengen in de samenleving, zoals de rechtspleging. Wanneer er wegen zouden worden gevonden om de rol van prosociale normen in het gedrag van mensen te bevorderen en de mate waarin zij deelnemen aan het maatschappelijk verkeer te stimuleren, zou dit de onderlinge binding tussen leden van de samenleving kunnen versterken en wellicht de kans kunnen verminderen dat een beroep wordt gedaan op de rechtspleging om eventuele onderlinge geschillen te beslechten. Met behulp van een aantal sociaal-wetenschappelijke theorieën wordt deze gedachte hieronder nader uitgewerkt.

3 Netwerken

De vorige paragraaf eindigde met de stelling dat wanneer er wegen zouden worden gevonden die de rol van prosociale normen in het gedrag van mensen zouden bevorderen en de mate waarin zij deelnemen aan het maatschappelijk verkeer zouden stimuleren, dit hun onderlinge binding zou kunnen versterken en ertoe zou kunnen bijdragen dat er minder vaak een beroep wordt gedaan op de rechtspleging om onderlinge geschillen te beslechten. Wanneer dit zou gebeuren, zou aan een belangrijk streven dat in het begrip 'bruikbare rechtsorde' besloten ligt, namelijk het verlichten van de zaakslast die op de rechtspraak drukt, uitvoering zijn gegeven. Het bewerkstelligen van een prominentere rol van prosociale normen in het gedrag van mensen met conflicten is echter geen eenvoudige zaak. Om inzicht te krijgen in de keuzes voor welke deze mensen worden gesteld en de invloeden waaraan zij blootstaan, is de *general theory of litigation* van Griffiths (1983) een geschikt punt van vertrek.³²

Griffiths theorie behelst een algemene en abstracte procesbeschrijving van de omgang van conflictpartijen met geschillen en geschilbeslechting in de meest brede zin van het woord. Griffiths concentreert zich in dit verband op het gedrag van actoren binnen de gelaagde structuur van normgemeenschappen waaruit een samenleving bestaat. Het gaat bij deze normgemeenschappen om groepen of sociale netwerken waarbinnen bepaalde normen van kracht zijn. Voorbeelden hiervan zijn het gezin, de buurt, de vriendenkring, de school, het bedrijf, de gemeente, de vereniging of stichting etc. Griffiths (1983) noemt dergelijke normgemeenschappen autonome sociale velden.

Volgens Griffiths (1983) ontstaan conflicten tussen actoren per definitie binnen de normgemeenschap waarvan beide actoren deel uit maken. Wanneer het conflict niet binnen dat semi-autonome sociale veld kan worden opgelost en verder evolueert, raken allengs meer derden erbij betrokken en wordt het conflict uiteindelijk binnen een bovengeordende normgemeenschap behandeld. Twee collega's, tevens lid zijn van de voetbalclub van hun bedrijf, kunnen het bijvoorbeeld tijdens een partijtje voetbal met elkaar aan de stok krijgen. Wanneer dit niet binnen de beslotenheid van de voetbalvereniging kan worden opgelost en het conflict voortwoekert, zal het afdelingshoofd van beide kampen erbij betrokken kunnen raken. Zijn bemoeienis kan ertoe leiden dat het conflict wordt bijgelegd, dat het conflict binnen het bedrijf wordt onderdrukt ten bate van de benodigde samenwerking, of dat één van beide intern wordt overgeplaatst of vrijwillig het bedrijf verlaat. Wanneer ook de bemoeienis van het afdelingshoofd niet tot de beëindiging van het conflict leidt, kunnen derden buiten het bedrijf erbij betrokken raken, zoals de rechter.

In de termen van Griffiths (1983: 178-183) gaat het bij de evolutie van potentieel juridische conflicten om de vraag binnen welk semi-autonoom sociaal veld (gezin, bedrijf, vereniging, samenleving) of normgemeenschap het conflict uiteindelijk wordt beslecht. Het nationale recht vormt binnen de natiestaat de meest algemene normgemeenschap. Het kent tevens de hoogste mate van specialisatie waar het gaat om zowel het stellen en handhaven van normen als

³² Zie voor een uitvoeriger behandeling van de *litigation theory* en de problemen die deze benadering kent de bijlage I.

het beslechten van conflicten over normen of normovertredingen. De conflicten die via de weg van het recht worden beslecht, vormen echter maar het topje van de ijsberg. De meeste conflicten worden of op een andere wijze binnen een andere normgemeenschap tot een einde gebracht, of niet tot een einde gebracht (Van Velthoven & Ter Voert 2004).

Griffiths (1983) onderscheidt in dit verband een aantal stadia die conflicten kunnen doorlopen. Deze stadia kunnen als situaties worden gezien waarin de partijen in een potentieel juridisch conflict voor gedragskeuzen worden gesteld. In de eerste plaats is dat de keuze die aan het eigenlijke conflict voorafgaat: de keuze om conflicten te voorkomen, bijvoorbeeld door bepaalde interacties met bepaalde mensen uit de weg te gaan. In de tweede plaats de keuze om, nadat het conflict is ontstaan, de confrontatie aan te gaan of te capituleren. In de derde plaats wanneer de confrontatie wordt aangegaan de keuze om al dan niet overeenstemming actief na te streven en wel of niet in te stemmen met het resultaat hiervan. In de vierde plaats de keuze om al dan niet hulp of advies in het conflict te gaan zoeken bij adviseurs, advocaten etc. In de vijfde plaats de keuze om al dan niet een juridische procedure te starten. In de zesde en laatste plaats de keuze om tijdens deze juridische procedure alsnog het bereiken van overeenstemming na te streven (Griffiths 1983: 184; Van Velthoven & Ter Voert 2004: 48-55; vgl. Niemeijer 1991: 22-25).³³

Tijdens de ontwikkeling van een conflict wordt er gewoonlijk van verschillende kanten getracht dit conflict in een vroeg stadium op te lossen en escalatie te voorkomen. De mate waarin zowel individuen zelf als hun sociale omgeving de escalatie van het conflict trachten tegen te gaan, is met name afhankelijk van de hechtheid van de gemeenschap of het sociale veld waarvan de partijen in het conflict deel uit maken (Ellickson 1991: 245-246, 251) en de mate waarin zij in deze groep zijn geïntegreerd (Ultee, Arts & Flap 1996: 82-90, 623 e.v.). De aard van de gemeenschap is in dit verband in wezen onbelangrijk omdat, zoals Karl Lewellyn stelde, elke menselijke groep aan vijf eisen moet voldoen om doelen te kunnen realiseren en te kunnen blijven voortbestaan. In de eerste plaats dient de groep het gedrag en de verwachtingen van de leden te kanaliseren om conflicten binnen de groep zoveel mogelijk te voorkomen; in de tweede plaats dient de groep de conflicten die ontstaan op te lossen of op een te tolereren (laag) niveau te houden; in de derde plaats dient de groep het gedrag en de verwachtingen van de leden in overeenstemming te brengen met veranderende omstandigheden om teleurstellingen en conflicten te vermijden; in de vierde plaats dient de groep te regelen wie in welke mate in de besluitvorming binnen de groep participeert en volgens welke procedures de groep tot een besluit komt; en in de vijfde plaats dient de groep, zeker wanneer deze groot en complex van samenstelling is, technieken, praktijken, vaardigheden en instrumenten te ontwikkelen om de vier eerder genoemde eisen te kunnen realiseren (Twining 1993).

In hechte groepen wordt aan deze vijf voorwaarden makkelijker voldaan dan in minder hechte groepen. Hechte groepen zijn in dit verband meestal klein en hebben een weinig wisselende samenstelling. De relaties en interacties tussen de leden van de groep blijven binnen dergelijke groepen meestal niet beperkt tot één interesseveld, maar ze zijn multiplex van aard: relaties tussen dezelfde

³³ In feite is er nog een zevende keus, want zoals Van Velthoven & Ter Voert laten zien (2004: 90-91), bereiken conflictpartijen soms na de uitspraak van de rechter zelf nog overeenstemming.

individuen hebben vaak zowel een economische, een politieke, een religieuze als een sociale component. Het gevolg hiervan is dat de banden tussen de groepsleden onderling relatief sterk zijn (Gluckman 1973).

Wanneer er sprake is van een conflict tussen een lid van een hechte gemeenschap en een buitenstaander, dan heeft het groepslid meer ruimte om ten behoeve van de beslechting het geschil aan een derde (politie, *mediator*, arbiter, rechter) voor te leggen die geen lid van de groep is dan wanneer de conflictpartij wel tot de eigen groep behoort. Elke hechte groep verweert zich immers tegen de aantasting van het gezagsgebied dat door de groep wordt gevormd en zal inmenging door buitenstaanders (of afvalligheid van groepsleden) niet snel dulden.

Dat is niet in de laatste plaats het geval omdat dit gezagsgebied samenvalt met het morele universum en het interpretatiekader welke beide door de groep worden vormgegeven. Met het morele universum wordt in dit verband bedoeld op de rechten en plichten die betrekking hebben op zowel de verhouding van het groepslid tot de groep en de groepsleden onderling als de verhouding van de groep en individuele groepsleden tot diegenen die als buitenstaanders (niet-groepsleden) worden gezien. Onder het interpretatiekader wordt in samenhang hiermee het wereldbeeld verstaan dat de groep vormgeeft voor het benoemen, duiden en waarderen van de fysieke (en metafysische) omgeving en het gedrag van zowel de groepsleden als de buitenstaanders binnen deze omgeving. Het interpretatiekader geeft op basis van vaste denkkaders en bepaalde indicatoren antwoorden op de vraag wat de aard en betekenis van geconstateerde gedragingen is en wat moet worden verondersteld dat hiervan de achterliggende oorzaak is. Moeten de gedragingen als vriendelijk of vijandig worden beschouwd, als goed of als slecht, als gedetermineerd door de omstandigheden of als het resultaat van een keuze? En wat moet de reactie erop zijn?³⁴

Elke aantasting van het morele universum en het interpretatiekader doet af aan het belang dat groepsleden aan de groepsnormen en daarmee aan de groep toeschrijven en de identiteit die zij aan het lidmaatschap van de groep ontleen. De autoriteit, hechtheid en uiteindelijk het voortbestaan van de groep lijden onder de succesvolle aantasting van de groepsnormen. Omgekeerd betekent elke succesvol afgeweerde aantasting van een groepsnorm een bevestiging en handhaving (zo niet versterking) van zowel het morele universum en het interpretatiekader die de groep vormgeeft als de identiteit die de groepsleden hieraan ontleen. Dit geldt niet alleen voor religieuze, culturele en politieke gemeenschappen, maar bijvoorbeeld ook voor de supportersclub, de criminele organisatie en de groepen wetenschappers die bepaalde paradigma's aanhangen.³⁵

Een voorbeeld van wat uitsluiting buiten het morele universum van rechten en plichten kan betekenen, is in de vorige eeuw door nationaal-socialisten gegeven met de vervolging en vernietiging van de joden (Fein 1979). Naast uitsluiting bestaan er echter ook vormen van insluiting binnen het morele universum zonder dat het desbetreffende individu om deze insluiting heeft gevraagd of

³⁴ Wanneer deze interpretatiekaders dominant zijn, zijn zij voor de betrokkenen zo vanzelfsprekend en 'normaal' dat zij ze zelf niet meer 'zien'. Tegelijkertijd kunnen deze betrokkenen zich vaak niet meer goed voorstellen dat andere mensen wezenlijk andere interpretatiekaders hanteren. In de politiek en in de wetenschap leiden dergelijke verschijnselen geregeld tot tunnelvisies waarbij lastige feiten of in het gareel van de gehanteerde interpretatiekaders worden gebracht, of worden genegeerd.

³⁵ Putnam (2000) spreekt in dit verband van 'dark social capital'.

zichzelf onderdeel van de desbetreffende groep beschouwt en bijgevolg diens normen van toepassing acht. Recent werd hiervan een voorbeeld gegeven door de toenmalige hoogste geestelijk leider (mufti) van de moslims in Australië, de in Egypte geboren sjeik Taj al-Din al-Hilali.³⁶ Naar aanleiding van de veroordeling op 28 juli 2006 van veertien Libanese moslims die in het jaar 2000 in Melbourne achttien jonge Australische vrouwen hadden verkracht, sommigen niet ouder dan zestien jaar oud, vergeleek Hilali in een preek in september 2006 de verkrachte vrouwen met *uncovered meat* omdat zij zich buitenshuis in weerwil van bestaande islamitische normen niet met een hoofddoek hadden getooid:

If you take uncovered meat and put it on the street, on the pavement, in a garden, in a park, or in the backyard, without a cover and the cats eat it, then whose fault will it be, the cats, or the uncovered meat's? The uncovered meat is the disaster. If the meat was covered the cats wouldn't roam around it. If the meat is inside the fridge, they won't get it. If the woman is in her boudoir, in her house and if she's wearing the veil and if she shows modesty, disasters don't happen.³⁷

Wat Hilali hier plastisch verwoordde, is niet het standpunt van een extremistische minderheid. Het gaat om door islamieten algemeen als 'islamitisch' geaccepteerde opvattingen die direct aan hun doctrines zijn ontleend. Het heilige boek van de moslims, de koran, schrijft voor (24:31) dat islamitische vrouwen zich in de aanwezigheid van mannen (behoudens enkele uitzonderingen) dienen te bedekken met *khumur*, het meervoud van *khimar* dat gewoonlijk als hoofddoek wordt vertaald.³⁸ Orthodoxe moslims, zich beroepend op de koran (33:59) en de *hadith* (Bukhari 1:4:148), menen echter dat islamitische vrouwen zich met een *hijab* moeten tooien, een gewaad dat het hele lichaam behalve de ogen bedekt. Volgens de *tafsir* (commentaar op de koran) van de vooraanstaande soennitische schriftgeleerde Ibn Kathir (1301-1373) moeten islamitische vrouwen dat laatste doen om te laten zien dat ze noch bedienden (slaven) noch hoeren zijn.³⁹

De normen die orthodoxe islamieten volgen, schrijven dus niet alleen voor hoe islamitische vrouwen zich dienen te kleden, maar maken omgekeerd ook duidelijk wat het betekent als vrouwen ongeacht of zij islamitisch zijn of niet zich niet naar deze normen voegen. In dat geval laten deze vrouwen zien dat zij bedienden (slaven) of hoeren zijn. Zo is te begrijpen waarom Hilali en bijvoorbeeld ook de in Kopenhagen woonachtige mufti Shahid Mehdi⁴⁰ menen dat vrouwen die geen hoofddoek dragen erom vragen te worden verkracht: islamitische normen gelden niet alleen voor islamieten, maar ook voor niet-islamieten.⁴¹

³⁶ Op 10 juni 2007 trad al-Hilali terug. <http://www.abc.net.au/news/newsitems/200706/s1947206.htm>

³⁷ <http://www.worldnewsaustralia.com.au/region.php?id=132248®ion=7>

³⁸ Tafsir Ibn Kathir, An-Nur, 'the rulings of the hijab' (<http://www.tafsir.com/default.asp?sid=24&tid=35857>). Volgens Ibn Kathir dienen islamitische vrouwen *khumur* te dragen om zich te onderscheiden van heidense vrouwen.

³⁹ Tafsir Ibn Kathir, Al-Ahzab, 'the command of the hijab' (<http://www.tafsir.com/default.asp?sid=33&tid=42166>).

⁴⁰ <http://www.cphpost.dk/get/82118.html>

⁴¹ Tot op zekere hoogte worden dergelijke gedachtelijnen in het publieke debat inmiddels ook door niet-moslims gevolgd. De Noorse hoogleraar antropologie Unni Wikan bijvoorbeeld, meende in 2001 dat in het licht van het feit dat 65% van alle verkrachtingen in Oslo werd begaan door allochtone mannen Noorse vrouwen er in hun kleding en gedrag beter rekening mee moesten houden dat Noorwegen inmiddels een multiculturele samenleving was geworden (<http://www.dagbladet.no/nyheter/2001/09/06/279676.html>).

Simplex-multiplex

Naast de relatie van het individu met de groep speelt in de omgang met conflicten ook de wijze en mate waarin het individu aan andere individuen is gebonden een rol. Wanneer de relaties tussen mensen als uitgangspunt worden genomen, is een van de meest kenmerkende verschillen tussen pre-industriële en geïndustrialiseerde samenlevingen dat de groep mensen met wie het individu in de geïndustrialiseerde samenleving sociale relaties onderhoudt meer divers is. Relaties waren in de pre-industriële tijd multiplex van aard. Hiermee wordt bedoeld dat het individu zijn economische, politieke, sociale en culturele doelen nastreefde in samenwerking met een beperkt aantal mensen, meestal behorend tot de eigen familie, stam of clan (Gluckman 1973). In de geïndustrialiseerde samenleving werkt het individu daarentegen meestal ook samen met individuen waarmee geen verwantschapsbanden bestaan. Deze verandering in met wie werd samengewerkt, heeft schaalvergroting mogelijk gemaakt en geresulteerd in de bijbehorende arbeidsdeling, specialisering en vermarkting. Menselijke relaties zijn in geïndustrialiseerde samenlevingen in hoge mate gespecialiseerd, ze blijven vaak beperkt tot één aspect van menselijke interactie, tot het gezamenlijk nastreven van één type doel. Ze zijn met andere woorden simplex geworden (Gluckman 1973).

Mensen die op een multiplexe wijze met anderen zijn verbonden, gaan anders met conflicten om dan mensen die met simplexe relaties aan anderen zijn gekoppeld. Naarmate de partijen in een conflict op meerdere manieren met elkaar en met de gemeenschap waarvan zij deel uit maken zijn verknoot en er een gedeelde toekomst in het verschiep ligt, bestaat er voor hen meer reden om in het geschil de extremen op te zoeken: enerzijds een verzoening in de vorm van een compromis dat voor alle partijen aanvaardbaar is en dat vaak door bemiddeling van derden tot stand komt, anderzijds een gewelddadige beëindiging van het conflict om de geschonden eer en status binnen de gemeenschap te redden (Croes 2005).⁴² Conflicten tussen partijen die op simplexe wijze met elkaar en de gemeenschap zijn verbonden, escaleren minder vaak en vinden hun beslechting vaker in beslissingen door neutrale derden (Schwartz & Miller 1964).

Voor de 'bruikbare rechtsorde' is de betekenis van het bovenstaande dat wanneer individuen in hogere mate in de samenleving participeren dit niet automatisch zal leiden tot een hogere mate van maatschappelijke binding en een geringer beroep op de rechtspleging. Wanneer de hogere mate van participatie in de samenleving bestaat uit een groter aantal simplexe relaties, zal eerder met een toename van het beroep op rechtspraak rekening moeten worden gehouden (vgl. Van Velthoven & Ter Voert 2004; Sykes 1969).⁴³

⁴² Griffiths (1996: 754-758) belicht in zijn verhandeling over *relational distance* slechts één kant van geschilbeslechting in multiplexe relaties, namelijk het op verzoening gerichte compromis. Hij ziet daarmee de vetevorming en de geassocieerde bloedwraak over het hoofd. Dat multiplexe relaties ook tot escalatie van het conflict kunnen leiden, is het gevolg van het feit dat in hechte groepen de eer en het aanzien van de groepsleden van groter belang zijn dan in minder hechte groepen. Bijgevolg zijn de leden van hechte groepen bij een conflict meer geneigd hun gezichtsverlies en geschonden eer te wreken dan de leden van minder hechte groepen (Ferwerda & Van Leiden 2005).

⁴³ Van Velthoven & Ter Voert (2004) en Sykes (1969) stellen dat meer participatie in de samenleving leidt tot meer (potentieel juridische) conflicten. Hierbij dient opgemerkt dat niet alleen de mate waarin wordt geparticipeerd van belang is, maar ook de wijze waarop wordt geparticipeerd: door het aangaan van simplexe of van multiplexe relaties.

Sociaal kapitaal

Een andere manier om te analyseren wat de consequenties voor de 'bruibare rechtsorde' zijn van de wijze waarop en de mate waarin mensen met elkaar zijn verbonden, is samen te brengen onder de noemer 'sociaal kapitaal'. Een belangrijke auteur in dit verband is Robert Putnam.⁴⁴ In 1995 schreef Putnam een artikel over sociaal kapitaal (Putnam 1995) dat hij vervolgens uitwerkte tot een boek (Putnam 2000).⁴⁵ Putnam definieerde sociaal kapitaal in dit boek als volgt (Putnam 2000: 19):

'[...] social capital refers to connections among individuals – social networks and the norms of reciprocity and trustworthiness that arise from them. In that sense social capital is closely related to what some have called "civic virtue". The difference is that "social capital" calls attention to the fact that civic virtue is most powerful when embedded in a dense network of reciprocal social relations.'

Uit deze brede omschrijving volgt dat (Putnam 2000: 21)

'[...] social capital [...] comes in many different shapes and sizes with many different uses. Your extended family represents a form of social capital, as do your Sunday school class, the regulars who play poker on your commuter train, your college roommates, the civic organizations to which you belong, the Internet chat group in which you participate, and the network of professional acquaintances recorded in your address book.'

Putnam combineert op deze wijze verschillende benaderingen van sociaal kapitaal waarin ofwel vertrouwen, normen of netwerken centraal staan. Hij heeft hierbij zowel oog voor het instrumentele gebruik door het individu van diens netwerk als voor de effecten van het netwerk op het gedrag van dat individu. Hij benadrukt daarbij dat sociaal kapitaal 'goed' is voor de binnenkant van het netwerk waarbinnen de normen van vertrouwen en wederkerigheid gelden, maar dat voor mensen buiten het netwerk de effecten niet altijd gunstig zijn. Dat is niet alleen omdat netwerken per definitie mensen buitensluiten. Zoals elke vorm van kapitaal kan ook sociaal kapitaal worden gebruikt om het realiseren van zowel sociale als antisociale of immorele doelen te bevorderen. Het sociale kapitaal zoals dat bestaat tussen de leden van criminele of terroristische netwerken is hiervan een tekenend voorbeeld (Sageman 2004).

Vanuit het perspectief van het individu spreekt Putnam over twee typen sociaal kapitaal: *bonding* en *bridging*. De *bonding* variant is uitsluitend, gericht op solidariteit binnen de eigen homogene groep (bijvoorbeeld een organisatie op etnische grondslag) en in instrumentele zin met name geschikt voor ondersteuning van het individu binnen de eigen gemeenschap. Maar *bonding* sociaal kapitaal beperkt het individu tegelijkertijd in zijn ontwikkeling. Het aangaan van sociale relaties met individuen die geen onderdeel van de eigen homogene groep vormen, wordt namelijk ontmoedigd. De overige leden van de homogene

⁴⁴ Zie voor ten dele andere benaderingen van 'sociaal kapitaal' bijlage IV.

⁴⁵ Voor een samenvatting zie Putnam 2001.

groep ervaren het aangaan van dergelijke relaties als bedreigend voor het voortbestaan van de groep en de hierbinnen geldende normen. Tegenover de *bonding* variant van sociaal kapitaal staat de *bridging* variant. *Bridging* sociaal kapitaal wordt gevormd door knopen in sociale netwerken, individuen die relaties onderhouden met leden van verschillende netwerken. Zij brengen op deze wijze verschillende mensen, verschillende informatiebronnen en verschillende ideeën bij elkaar. *Bridging* sociaal kapitaal is inclusief, overstijgt verschillen tussen mensen en groepen en is in instrumentele zin voor individuen met name geschikt om zich verder te ontwikkelen. Het wordt in het verlengde daarvan geassocieerd met, om een paar voorbeelden te noemen, innovatie en creativiteit, de snellere verspreiding en acceptatie van nieuwe en betere ideeën, *adaptive implementation*, succesvollere teams, meer en betere informatie bij het zoeken naar vacatures, snellere promotie en hogere salarissen (Granovetter 1973; Burt 2001, 2002, 2004).

Het belang van het onderscheid dat Putnam maakt tussen *bonding* en *bridging* sociaal kapitaal ligt voor de 'bruikbare rechtsorde' en het streven het beroep op de rechtspraak te verminderen in de benadrukking van de banden tussen de verschillende sociale netwerken. De mate waarin individuen bij de beslechting van geschillen de gang naar de rechter maken, is niet alleen afhankelijk van de aard en mate van de relaties die individuen met elkaar aangaan, maar ook van de mate waarin en wijze waarop de netwerken die zij vormen weer met elkaar zijn verbonden. Hierbij kan worden verondersteld dat de mate waarin het eerste gebeurt, negatief verband houdt met de frequentie en sterkte van de banden waarmee de leden van het netwerk van de ene conflictpartij verbonden zijn met de leden van het netwerk van de andere conflictpartij. Wanneer de beide partijen in het conflict in hogere mate met elkaar zijn verbonden, zal bemiddeling een grotere kans van slagen hebben. Niet alleen omdat een bemiddelaar die beide partijen bij elkaar kan brengen makkelijker kan worden gevonden en door beide partijen sneller zal worden geaccepteerd wanneer hij van beider netwerken deel uitmaakt, maar ook omdat beide partijen een gedeeld belang hebben bij het voorkomen van een escalatie van het conflict. Tegelijkertijd lijkt hier sprake te zijn van een optimum. Wanneer de netwerken zo sterk met elkaar zijn verbonden dat van een hechte groep ofwel een netwerk met een hoge mate van *bonding* sociaal kapitaal kan worden gesproken, kan de door het conflict en de hierop getoonde reactie bedreigde eer en het aanzien binnen deze groep een escalerende werking hebben op het conflict. Dit kan resulteren in eigenrichting (eerwraak of bloedwraak).

Putnams onderscheid tussen *bridging* en *bonding* sociaal kapitaal maakt duidelijk dat de wijze waarop en de mate waarin een individu aan een gemeenschap is verbonden niet alleen consequenties heeft voor de mate waarin zijn potentieel juridische conflicten tot juridische procedures leiden. Binnen een gemeenschap waarin veel *bonding* sociaal kapitaal bestaat, ontwikkelen potentieel juridische problemen zich gewoonlijk minder vaak tot juridische procedures. Tegelijkertijd is het voor leden van een dergelijke gemeenschap minder goed mogelijk aan de multiplexe relaties erin te 'ontsnappen' en hun eigen weg te gaan. In geïndustrialiseerde samenlevingen, waarin dergelijke gemeenschappen in geringere mate bestaan, kan de hogere mate van potentieel juridische conflicten die escaleren tot juridische procedures daarmee ook worden gezien als de prijs die wordt betaald voor de

emancipatie van het individu, zijn losmaking van de gemeenschappen die zijn zelfontplooiing remden.

Vraag naar rechtspraak

In aansluiting op het voorgaande zou de vraag kunnen worden gesteld of de in de afgelopen jaren toegenomen vraag naar rechtspraak in Nederland (Raad voor de Rechtspraak 2003, 2004, 2005, 2006) niet het gevolg is van dezelfde maatschappelijke ontwikkelingen die in het kader van de 'bruikbare rechtsorde' worden geacht het beroep op rechtspraak terug te kunnen dringen. De oorzaak van deze toename zou immers kunnen zijn dat de hogere mate waarin mensen in de samenleving participeren met meer potentieel juridische problemen gepaard is gegaan (Van Velthoven & Ter Voert 2004). Een tweede mogelijkheid is dat de toename van de vraag naar rechtspraak niet zozeer het gevolg is van de mate waarin mensen in de samenleving participeren, maar van de wijze waarop zij dat doen. De toename zou het gevolg kunnen zijn van voortgaande verruiling van multiplexe relaties voor simplexe relaties. Met een ander woord: het zou het gevolg kunnen zijn van de toenemende individualisering.

Aan deze groeiende individualisering draagt de overheid reeds decennialang bij. De verzorgingsarrangementen die na de Tweede Wereldoorlog werden geïntroduceerd, resulteerden in de vervanging van afhankelijkheidsrelaties tussen burgers onderling door afhankelijkheidsrelaties tussen de burger en de overheid. Een gevolg hiervan is dat de interacties die burgers onderling aangaan aan wederzijdse afhankelijkheid en de bijbehorende wederzijdse betrokkenheid hebben ingeboet. Hun relaties hebben een simplex karakter gekregen, ze zijn met een ander woord 'vermarkt'. In dergelijke situaties wordt niet alleen het winstbejag van mensen eerder gestimuleerd, maar ontbreekt ook de betugelende invloed op het winstbejag die gewoonlijk van multiplexe relaties uitgaat. Voor het vrijgemaakte individu geldt dat het eigenbelang op deze wijze eerder het mentale kader (*frame*) vormt waarbinnen keuzen worden geëvalueerd en het passende gedrag wordt gekozen.

Het gevolg van de op deze wijze dominantere rol van het eigenbelang in keuzesituaties is dat de keuze voor gedragsalternatieven 'bevrijd' wordt van de normatieve remmen die besloten liggen in de binnen de gemeenschap geldende normen.⁴⁶ Vanwege de grotere focus op het eigenbelang kan dit ertoe bijdragen dat geschillen minder worden geschikt en dat er meer wordt ingezet op het winnend afronden van het conflict. Onder de conditie van gelijkblijvende toegang tot het recht is juridisering van conflicten hiervan de consequentie.

Een derde mogelijke verklaring voor de toename van de vraag naar rechtspraak is de verdere ontwikkeling van de multiculturele samenleving tot een cultuur van multi-samenlevingen. Binnen de Nederlandse samenleving is in toenemende mate sprake van afgescheiden migrantengemeenschappen waarvan de leden in afnemende mate met de overige ingezetenen interacteren (Gijsberts & Dagevos 2005; Bijl, Zorlu, Van Rijn e.a. 2005). Aangezien de migranten ten dele uit een andere dan de westerse cultuur afkomstig zijn, betekent dit dat er in toenemende mate gemeenschappen van de Nederlandse samenleving deel uit maken wier leden in hun gedrag mede worden beïnvloed door normen en waarden die zij niet delen met de overigen ingezetenen. Dit kan tot conflicten

⁴⁶ Dit wordt uitgebreider behandeld in bijlage II.

leiden, zeker wanneer de uitheemse normen (ook) betrekking hebben op de omgang met de overige ingezetenen, zoals bij islamitische normen het geval is (Spencer 2006; Bostom 2005, Bat Ye'or 1996).

De toenemende segregatie lijkt te betekenen dat er in de Nederlandse samenleving in groeiende mate sprake is van mensen die elkaar niet tot hun morele universum rekenen (bijv. Phalet & Güngör 2005: 73 e.v.) en die slechts bijeen worden gehouden door een herverdelende overheidsbureaucratie. De justitiële beleidsagenda voor 2005 sloot bij dit beeld goed bij aan omdat hierin het bewaren van de maatschappelijke vrede en het omzetten van de spanning tussen individuen en groepen 'in vruchtbare samenwerking, integratie, creativiteit en maatschappelijke energie' als te bereiken doelen werden gezien.

In gesegregeerde omstandigheden lijkt er op het eerste gezicht sprake van minder contact tussen de leden van de verschillende gemeenschappen waaruit de samenleving bestaat, met minder potentieel juridische conflicten als gevolg. Het leven in gescheiden gemeenschappen kan echter verdergaande consequenties hebben en leiden tot minder vertrouwen tussen de leden van de verschillende gemeenschappen (Yamagishi 1998)⁴⁷ en meer confrontaties tussen hen, zeker wanneer er een beroep wordt gedaan op te delen faciliteiten, zoals die op de arbeidsmarkt, in het uitgaansleven of in het onderwijs bestaan (Elias & Scotson 1976).

Wanneer vervolgens conflicten tussen leden van verschillende gemeenschappen zijn ontstaan, zullen deze waarschijnlijk eerder escaleren tot juridische procedures dan wanneer de conflictpartijen tot dezelfde gemeenschap zouden hebben behoord. Waarom dit zo zou zijn, is hierboven reeds aangestipt. Een belangrijke reden lijkt dat het in conflicten tussen leden van verschillende groepen lastiger is om met het oog op de oplossing van het probleem niet-professionele hulp of bemiddeling te vinden. Voor het fungeren als bemiddelaar is met name iemand geschikt die beide conflictpartijen in zijn sociale netwerk heeft en hen kan samenbrengen. Wanneer de conflictpartijen echter geen netwerk met elkaar delen, kunnen de eventuele bemiddelaars niet uit dat netwerk afkomstig zijn. De kansen van de partijen in het conflict op het minnelijk schikken van het geschil zijn daarmee geringer (vgl. Piliavin & Charng 1990; Varese & Yaish 2000; Croes & Tammes 2006: 414-424; 511-534).

De rol van de professionele bemiddelaar is in dit verband wellicht ook minder vanzelfsprekend, en niet alleen omdat hij geen relatie met beide partijen in het conflict onderhoudt. Beide partijen kunnen of één van beide partijen kan (al dan niet als gevolg van een gebrek aan informatie over de intenties of competenties van de bemiddelaar) geen vertrouwen hebben in zijn bemoeienis. Daarnaast kan zijn autoriteit te gering zijn om als bemiddelaar op te kunnen treden, dit mede omdat hij geen lid is van de sociale netwerken van de partijen in het conflict en bij zijn bemiddelingspogingen daarom minder makkelijk gebruik kan maken van (de angst voor) sociale repercussies als reputatie-effecten (Aviram 2003) wanneer de bemiddeling mocht mislukken. Het mobiliseren van de groep voor het sanctioneren van groepsleden die de groepsnormen hebben overtreden is soms al moeilijk genoeg (Yamagishi 2005; Fehr & Fischbacher 2004a; Fehr & Fischbacher 2004b; Fehr, Fischbacher &

⁴⁷ Onderzoek van Putnam (2007) wijst uit dat het vertrouwen dat mensen in elkaar stellen op de korte termijn lager is in etnisch heterogeen samengestelde gemeenschappen dan in etnisch homogeen samengestelde gemeenschappen.

Gächter 2002; Flache 1996; Olson 1971). Maar wanneer dit zou moeten worden getracht door een buitenstaander die zelf geen lid is van de groep en zelf geen onderdeel van diens morele universum vormt, is de kans op succes geringer. Bijgevolg zal het conflict eerder resulteren in een beroep op de rechter als geschilbeslechter.

Het is in het licht van deze drie kanttekeningen de vraag of meer participatie in de samenleving zal leiden tot de beoogde afname van het beroep op de rechter en of ander overheidsbeleid in zijn resultaten niet strijdig is met de doelstelling het beroep op rechtspraak te verminderen.

4 Normen en handhaving

Naast de mate waarin mensen aan het maatschappelijke verkeer deelnemen, spelen volgens de justitiële beleidsagenda van 2005 ook de normen die mensen in het onderlinge verkeer in acht nemen een rol in de mate waarin een beroep wordt gedaan op de mechanismen die de overheid hanteert om binding te brengen in de samenleving, zoals de rechtspleging. Wanneer er wegen zouden worden gevonden om de rol van (prosociale) normen in het gedrag van burgers te bevorderen, zo suggereert de beleidsagenda, dan zou dit de onderlinge binding tussen de leden van de samenleving kunnen versterken en wellicht het beroep op de rechtspleging om eventuele onderlinge geschillen te beslechten kunnen verminderen.

Om in dit verband meer zicht te krijgen op de rollen van de normen die een rol (kunnen) spelen bij de keuzes die mensen maken, waaronder de keuzes met betrekking tot de omgang met geschillen, is de *theory of norms* van Ellickson (1991) een geschikt instrument. De *theory of norms* is een algemene theorie over de rol die normen spelen in het verklaren van een alomtegenwoordige vorm van gedrag, namelijk de samenwerking met anderen waartoe de meeste mensen meestentijds bereid zijn terwijl het bij deze mensen tegelijkertijd gaat om zelfzuchtige individuen die hun eigen belangen wensen na te streven. Dit samengaan van sociaal gedrag met zelfzucht wordt mogelijk gemaakt door een systeem van sociale controle dat werkt met behulp van normatieve regels over het gegeven de omstandigheden passende gedrag, regels die in hun werking door sancties worden ondersteund.

Ellickson onderscheidt in dit verband twee typen sancties, vijf typen actoren die zowel regels maken als sancties opleggen (regulators) en vijf typen regels. Wat de sancties betreft gaat het om positieve en negatieve sancties die door de regulators worden gebruikt om gedrag respectievelijk te belonen of te bestraffen. Bij de beoordeling van het vertoonde gedrag delen deze regulators de gedragingen in drie categorieën van optreden in: uitzonderlijk goed gedrag dat in positieve zin boven de in de regel vastgelegde verwachtingen uitgaat en daarom een beloning verdient, normaal gedrag dat tegemoet komt aan de verwachtingen door overeen te stemmen met de regel en daarom noch een beloning noch een bestraffing verdient, en slecht gedrag dat niet aan de verwachtingen voldoet door de regel niet of onvoldoende te volgen en daarom een bestraffing verdient. Dat sancties op basis van deze indeling worden toegepast, is de duidelijkste indicatie dat een regel daadwerkelijk actief is en volgens één of meerdere regulators dient te worden nageleefd (Ellickson 1991: 124-126).

Bij de vijf typen regulators die Ellickson (1991) onderscheidt, gaat het in de eerste plaats om het individu dat regels voor zichzelf maakt en tegenover zichzelf handhaaft. In dit geval komen de actieve regels overeen met de persoonlijke ethiek van het individu. De handhaving van deze regels wordt ondersteund met sancties als schuld- en schaamtegevoelens (straf) en gevoelens van trots en tevredenheid (bonus) die het individu zichzelf op basis van een evaluatie van zijn gedrag toebedeelt.

In de tweede plaats gaat het bij de regulators om de twee actoren die binnen een dyadische relatie samenwerken. Zij maken al dan niet schriftelijk vast-

gelegde afspraken over de doelen van en de voorwaarden voor hun samenwerking. Naar gelang de mate waarin deze afspraken worden nagekomen, kunnen de partijen elkaar bonussen of straffen geven. De regels hebben in dit verband het karakter van een contract. De sancties kunnen bestaan uit extra beloningen bij beter dan overeengekomen prestaties of boetes bij slechte prestaties. Verder kunnen bij minder goede prestaties extra waarborgen (gijzelaars, onderpanden)⁴⁸ worden verlangd als voorwaarde om de samenwerking voort te zetten. Zwaardere sancties bestaan uit de weigering om nog verder met de andere partij samen te werken, of uit de toepassing van geweld.

De drie overige typen regulators kunnen worden aangetroffen in interacties waarbij meer dan twee actoren zijn betrokken. De regels die in dit geval actief zijn, kunnen regels zijn waarmee één of meer van de betrokken actoren niet hebben ingestemd. Instemming met de regels is in dit geval geen voorwaarde voor het actief zijn ervan. De sancties kunnen bovendien worden toegepast door actoren die geen onderdeel uitmaken van de primaire interactie en die evenmin verantwoordelijk zijn voor het maken van de regels. Ellickson (1991) spreekt in dit verband van *third party control*. De regulators die tot deze categorie behoren, kunnen worden onderscheiden in de sociale omgeving, in organisaties en in de overheid.

Wat de sociale omgeving betreft, gaat het bij de actieve regels om sociale normen. Een voorbeeld hiervan is de sociale norm dat men geacht wordt rekening te houden met fysiek zwakkeren. Volgens deze norm dienen mensen die fysiek fit zijn in het openbaar vervoer hun zitplaats af te staan aan mensen die fysiek in minder goede conditie zijn. Wanneer iemand die fysiek fit wordt geacht in een daartoe geëigende situatie zijn zitplaats niet afstaat, kan hij daarop door de belanghebbende of door derden worden aangesproken. De positieve sancties die de sociale omgeving in het algemeen kan toepassen, bestaan uit materiële (geld of goederen) of immateriële beloningen (bijvoorbeeld complimenten of -weder-diensten). De negatieve sancties kunnen bestaan uit pogingen schuld- en schaamtegevoelens op te roepen (vermaningen, verwijten, waarschuwingen); uit reputatie-effecten (waaronder roddel en achterklap); uit het eisen van waarborgen (gijzelaars, onderpanden) bij eventuele samenwerking; uit de weigering om met de partij in kwestie samen te werken; en tot slot uit geweld of ostracisme.

Wat de organisaties betreft, gaat het bij de actieve regels om de normen die binnen deze organisaties worden opgesteld en gehandhaafd. Een voorbeeld hiervan zijn de huisregels van bedrijven en de statuten die binnen stichtingen, instellingen of verenigingen worden gehanteerd. De positieve sancties bestaan bij organisaties uit materiële (geld of goederen) of immateriële beloningen (complimenten en onderscheidingen, diensten, promoties). De negatieve sancties bestaan uit pogingen schuld- en schaamtegevoelens op te roepen (vermaningen, waarschuwingen); reputatie-effecten; het eisen van waarborgen (gijzelaars of onderpanden) bij eventuele (voortgezette) samenwerking; de weigering om samen te werken; disciplinaire maatregelen als degradatie en boetes; en geweld en ostracisme (ontslag, roeyement).

Wat de overheid betreft gaat het bij de actieve regels om de wetten en lagere vormen van wetgeving die de overheid maakt en daadwerkelijk handhaaft. Bij

⁴⁸ Een voorbeeld van het verstrekken van een gijzelaar of onderpand is het afgeven van een paspoort of een borgsom wanneer een proefrit met een nieuwe auto wordt gemaakt.

de toepassing van sancties kan de overheid zich een *Normenstaat* (Fraenkel 1984) betonen en de weg van het recht kiezen waardoor haar optreden weliswaar aan grenzen is gebonden, maar ook als gelegitimeerd wordt beschouwd. De overheid kan er evenzo voor kiezen zich te doen kennen als een *Mafsnahmenstaat* (Fraenkel 1984) en zich in haar optreden weinig aan de wetten en het recht gelegen te laten liggen. De sancties zelf zijn soortgelijk aan de sancties die de sociale omgeving en organisaties kunnen toepassen. De positieve sancties bestaan uit materiële (geld of goederen) of immateriële beloningen (complimenten en onderscheidingen, diensten, promoties). De negatieve sancties bestaan uit pogingen schuld- en schaamtegevoelens op te roepen (vermaningen, waarschuwingen); reputatie-effecten; het eisen van waarborgen (gijzelaars, onderpanden) bij eventuele (voortgezette) samenwerking; de weigering om samen te werken; boetes; de geheel of gedeeltelijke belemmering in de uitoefening van vrijheidsrechten; en (bij individuen) degradatie, detentie, lijfstraffen, verminking, ostracisme (verbanning, uitzetting) en executie.⁴⁹

Soorten regels

Wat de soorten regels betreft onderscheidt Ellickson (1991: 132-136) er met het oog op hun werking vijf. In de eerste plaats de substantiële regels. Deze regels zijn inhoudelijk van aard en definiëren welk gedrag bestraft of beloond dient te worden en welk gedrag als overeenstemmend met de norm (normaal) moet worden beschouwd en daarom noch een bonus noch een straf verdient. De vier overige soorten regels hebben betrekking op de eventuele toepassing van de sanctie. In de eerste plaats gaat het om de regels die omschrijven wat, gegeven het te sanctioneren gedrag, de aard en omvang van de passende sanctie is. In de tweede plaats gaat het om de procedurele regels. Deze regels schrijven voor hoe regulators welke informatie dienen te verzamelen en op welke wijze zij deze moeten evalueren voordat zij in specifieke gevallen kunnen besluiten de passende sancties op te leggen. In de derde plaats gaat het om de regels die betrekking hebben op de samenstelling en huishouding van de regulators zelf. Bij de overheid gaat het bijvoorbeeld om zowel de regels die de organisatie en taken van als de relaties tussen de verschillende onderdelen van het overheidsapparaat ordenen. In de vierde plaats gaat het om de regulatorselectieregels. Deze regels schrijven voor elk domein van menselijke activiteit voor welke regulator bevoegd is regels voort te brengen en te handhaven.

Het maken en handhaven van dergelijke regulatorselectieregels en het claimen van bepaald gedrag als behorend tot zijn ordenend domein kan in principe door elke aspirant-regulator worden gedaan. Om (het risico op) straffen van deze aspirant-regulator te vermijden of om (kans te hebben) bonussen van hem te krijgen, dienen individuen zich te houden aan de regels van de aspirant-

⁴⁹ Op het door Ellickson gemaakte onderscheid tussen wat overheden en niet-overheden doen op het gebied van sociale controle is door Griffiths (1984) kritiek geleverd. In tegenstelling tot wat Ellickson meent, volgt niet alles wat overheden doen uit de regels (wetten) waaraan zij onderhevig zouden zijn. Zou dan elke vorm van sociale controle van overheidswege *law* moeten worden genoemd? Ook op inhoudelijke gronden is het onderscheid tussen wetten en andere vormen van sociale controle niet goed te maken. Waar zou de grens moeten worden gelegd? Griffiths stelt in dit verband voor om de verschillende vormen van sociale controle te ordenen naar de mate van arbeidsdeling (of *legality*). Een dergelijke benadering is niet strijdig met die van Ellickson en biedt de mogelijkheid om sommige maatregelen van de overheid, zoals voorlichting die gedragsverandering beoogt te bewerkstelligen of symboolwetgeving, te zien als een poging een nieuwe sociale norm te introduceren (vgl. Sunstein 1996).

regulator die het desbetreffende gedrag raken. Wanneer mensen dat vervolgens aantoonbaar doen, is de aspirant-regulator een regulator geworden.

Er kunnen tegelijkertijd meerdere regulators zijn die dezelfde gedragingen trachten te beïnvloeden. De richting van deze beïnvloeding kan dezelfde kant of verschillende kanten opgaan. Wanneer iemand bijvoorbeeld iets van zijn naaste steelt, kan hij, afhankelijk van de centrale waarden die zijn persoonlijke ethiek vormen, zichzelf belonen met gevoelens van tevredenheid, gerechtigheid en succes, of hij kan zichzelf straffen met gevoelens van schaamte en schuld.

Afhankelijk van haar aard en de kennis van zijn gedrag kan – in de tweede plaats – ook de sociale omgeving van de dief hem belonen of straffen voor zijn diefstal. In de derde plaats kan, afhankelijk van de aard van het overheidsbeleid en de mate waarin de overheidsfunctionarissen zich hierdoor laten leiden, na een eventuele melding, aangifte of betrapting op heterdaad ook de overheid tegen de dief belonend of straffend optreden. Wat de potentiële dief betreft, zou de dreiging van negatieve overheidssancties van secundair belang zijn, het gewicht van negatieve sancties in de sociale omgeving zou zwaarder wegen (Posner & Rasmusen 1999: 380).⁵⁰

Binnen sociale netwerken zijn er in dit verband drie negatieve sanctiemechanismen te onderscheiden (Aviram 2003). In de eerste plaats kan het netwerk aan netwerkleden de toegang tot gecentraliseerde transactiefaciliteiten ontzeggen. Een voorbeeld van een dergelijke gecentraliseerde transactiefaciliteit is de internetmarktplaats eBay. Aanbieders of afnemers van goederen die niet handelen in overeenstemming met de regels die op eBay gelden, kunnen van handelen op de virtuele marktplaats worden uitgesloten. Voor het gemeenschappelijke gebruik van machines of wegen geldt in principe hetzelfde. De werking van het sanctiemechanisme is vooral preventief. De afhankelijkheid van de gemeenschappelijke faciliteiten en het dreigende verlies van de toegang ertoe schrikt opportunistisch gedrag af.

In de tweede plaats kunnen binnen netwerken reputatie-effecten optreden. Het gaat hierbij om de verspreiding van informatie met betrekking tot het gedrag en de betrouwbaarheid van leden van het netwerk. Eventueel kan deze informatie ook worden gegeven aan actoren die niet tot het netwerk behoren. De verbreiding van informatie kan zo consequenties voor de desbetreffende hebben die verder reiken dan het netwerk vanwaaruit de informatie werd verspreid. De werking van reputatie-effecten is vooral preventief. Het hebben van een slechte naam kan betekenen dat andere leden van het netwerk niet of slechts onder bepaalde transactiekosten verhogende voorwaarden willen samenwerken met degene die de slechte roep heeft. Geen slechte naam hebben is daarmee van belang.

In de derde plaats de tijdelijke (schorsende) of permanente uitsluiting. Het gaat hierbij enerzijds om de tijdelijke of permanente uitsluiting van interactie met de huidige partner, anderzijds om de uitsluiting door het hele netwerk. Wat het eerste betreft: het netwerk stelt de leden ervan in staat om tegen geringe transactiekosten een alternatieve partner te vinden wanneer de interactie met

⁵⁰ Posner & Rasmusen (1999: 380) vragen zich af hoelang de norm 'gij zult niet stelen' zal overleven zonder ondersteuning door een wettelijk verbod op diefstal. Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat wat burgers als hun eigendom beschouwen door een wettelijk verbod op diefstal wordt geraakt. Zonder een verbod op diefstal zal de handhaving van deze norm wel op de burgers zelf neerkomen en deze zullen, de kosten en baten afwegend, in de handhaving wellicht tot andere keuzes komen dan een overheid die zich voor de waarborging van eigendomsrechten inspannt.

de huidige partner mocht tegenvallen. Dit betekent in de eerste plaats dat het netwerklid minder compromissen hoeft te sluiten met betrekking tot het van de partner geëiste prestatieniveau en zo zijn teleurstelling kan beperken. Het betekent in de tweede plaats dat partners die òf het onderste uit de kan en de kan willen hebben, òf zich onbetrouwbaar gedragen erop bedacht moeten zijn dat het netwerklid weinig in de weg staat om naar alternatieve partners te stappen. Dit besef kan hun betrouwbaarheid verhogen en hun eisen doen matigen.

Naast de uitsluiting van de primaire interactie zelf kan er ook sprake zijn van tijdelijke of de permanente uitsluiting buiten het gehele netwerk. De afschrikwekkende werking van de vorm van uitsluiting is groot. Eventuele investeringen die het met uitsluiting bedreigde individu reeds in het netwerk heeft gedaan, dreigen minder waard te worden of geheel verloren te gaan. Bij permanente uitsluiting verliezen zij daadwerkelijk hun waarde. Uitsluiting kan daarbij betekenen dat niet alleen de leden van het netwerk zelf niet meer met het uitgesloten individu willen interacteren, maar dat niet-leden dat vanwege zijn slechte roep ook niet meer willen doen (reputatie *spill-over* effect). De gevolgen van uitsluiting kunnen zo verder reiken dan het netwerk tot welke de uitgeslotene behoorde. Problemen bij het vinden van een nieuwe betrekking omdat de vorige werkgever de aanstelling vanwege het gedrag van de werknemer niet wilde continueren, is hiervan een voorbeeld.

De drie genoemde sanctiemechanismen hebben gemeen dat zij werken binnen netwerken die actoren delen met relevante anderen op wier gedrag een gedeelde norm van toepassing is. Het hebben van deze gedeelde norm ligt ook aan de basis van de eventuele werking van reputatie-effecten buiten het eigenlijke netwerk. Iemand die vanwege zijn of haar gedrag het mikpunt wordt van medeleerlingen in een school of van buurtgenoten in een wijk, ondervindt hiervan vaak ook de negatieve gevolgen buiten de school of wijk als gevolg van het feit dat de bewuste medeleerlingen of buurtgenoten met derden bepaalde normen en informatie delen. De problemen voor het mikpunt planten zich op deze wijze voort.

Wanneer er geen sprake is van een gedeelde norm, werken de mechanismen niet en kunnen reputatie-effecten zelfs een averechts effect sorteren. Jihadistische plegers van aanslagen bijvoorbeeld krijgen in eigen kring geen slechte naam wanneer zij door derden die meer waarde hechten aan mensenlevens als 'terrorist' worden gelabeld. Integendeel: het kan als maatstaf voor hun 'succes' worden gezien en zij kunnen hieraan aanzien ontlennen.

Handhaving

Ellickson (1991) benadrukt dat bij het stellen van normen handhaving van groot belang is. Handhaving heeft in dit verband drie functies: het wegnemen van de eventuele twijfel of de norm daadwerkelijk actief is; het middels strafdreiging voor het individu onaantrekkelijk maken van het niet normvolgende gedrag; en het bestraffen van normovertreders zodat het gemotiveerde normvolgende individu niet gedemotiveerd raakt of het idee krijgt dat hij zich tekort doet door zich in zijn gedrag beperkingen op te leggen ten bate van een algemeen belang dat maar door weinigen wordt gediend. In bredere zin betekent de bevestiging van de norm die in handhaving tot uitdrukking komt een bevestiging en ondersteuning van het morele universum van rechten en plichten en het mentale interpretatiekader die beide door de groep worden vormgegeven. De

effecten van handhaving, of het gebrek daaraan, reiken daarmee verder dan louter de (afwezigheid van de) sanctionering van een bepaalde gedraging van een bepaalde normadressaat door een bepaalde regulator.

Wanneer er niet of te zwak wordt gehandhaafd, kan de normadressaat zich gaan afvragen of de norm wel actief is, of er met andere woorden geen sprake is van een opvatting in plaats van een norm. De normadressaat kan daarnaast gaan menen dat er weliswaar een norm bestaat, maar dat de kans dat de overtreding van deze norm wordt geconstateerd c.q. wordt bestraft te onbetekenend is, of dat de straf die hij eventueel krijgt wanneer hij wordt betrapte te onbeduidend is om de norm te volgen. Verder kan hij menen dat er weliswaar een norm bestaat, maar dat hij een 'sukkel' zou zijn als hij zich daaraan zou houden omdat anderen laten zien dat het afwijken van de norm voordeel en geen nadeel oplevert. Een negatieve *social multiplier* (Glaeser, Sacerdote & Scheinkman 2002) kan dan het gevolg zijn.

Een negatieve *social multiplier* kan tevens het gevolg zijn van het feit dat individuen geneigd zijn zich in hun gedrag te (willen) conformeren aan het gedrag dat relevante anderen vertonen. Dat laatste komt niet alleen voort uit eventuele onbekendheid met of twijfel over de bestaande normen, waardoor de perceptie van deze normen en het bijbehorende passende gedrag worden ontleend aan het gedrag dat anderen vertonen (Feldman & MacCoun 2005), maar ook uit de wens om van anderen waardering te krijgen omtrent het – gegeven de omstandigheden – gekozen gedragsalternatief (Lindenberg 2002). De keuze van het individu voor een bepaald gedragsalternatief wordt op deze wijze mede bepaald door de keuzen die anderen maken. De mate waarin mensen crimineel gedrag vertonen, wordt bijvoorbeeld voor een flink deel verklaard uit de mate waarin anderen uit de sociale omgeving van het criminele individu dat eveneens doen (Glaeser, Sacerdote & Scheinkman 1996; Ormerod, Mounfield & Smith 2003; Blokland & Nieuwbeerta 2006; Van de Rakt, Nieuwbeerta & De Graaf 2006). Het niet naleven van de normen is onder de conditie van (te) zwakke handhaving klaarblijkelijk besmettelijk.

Deze besmettelijkheid van zwakke handhaving en niet-naleving kan ook gelden voor gedrag dat niet primair door de norm in kwestie wordt voorgeschreven. Zwakke handhaving en niet-naleving kunnen de mate doen afnemen waarin het individu verwacht en erop vertrouwt dat de overheid in het algemeen de normen handhaaft. Als gevolg daarvan kan dit individu verwachten dat de mate waarin anderen zich in hun gedrag door normen laten leiden zal afnemen omdat hun kans op bestraffing bij normovertreding gering(er) is geworden (Croes & Van Gammeren-Zoetewij 2007; Glaeser, Sacerdote & Scheinkman 1996; Ormerod, Mounfield & Smith 2003).⁵¹ Een afname van het vertrouwen dat mensen in de overheid stellen, leidt op deze wijze tot een afname van het vertrouwen dat zij in elkaar hebben (Brehm & Rahn 1997) en daarmee tot een afname van de maatschappelijke binding.

Deze maatschappelijke binding is daarmee mede afhankelijk van de mate waarin normen succesvol worden gehandhaafd. Tegenvallende wil en prestaties van de overheid, bijvoorbeeld waar het de bestrijding van de criminaliteit betreft (De Keijser, Van Koppen & Elffers 2006; Wittebrood 2006; Eggen & Van der

⁵¹ De sterke variatie in de soort en mate van criminaliteit over de tijd en plaats maakt duidelijk dat criminaliteit in de eerste plaats een moreel probleem is en geen biologisch probleem. Dat neemt niet weg dat sommige mensen van nature meer geneigd lijken tot het plegen van criminaliteit. Zie het themanummer van *Justitiële verkenningen* nr. 8 (2006) getiteld 'biologie en criminologie'.

Heide 2005), doen in combinatie met zowel meer kennis over deze prestaties als hogere verwachtingen ten aanzien van het presteren van de overheid af aan het vertrouwen dat burgers in deze overheid stellen (Pharr & Putnam 2000). In samenhang hiermee verliezen zij ook vertrouwen in elkaar.

Eigenbelang

Een nadeel van handhaving door een derde partij als de overheid in plaats van handhaving door het individu en/of zijn directe sociale omgeving, is dat overheidshandhaving een negatieve invloed kan uitoefenen op de mate waarin individuen menen zichzelf of anderen aan normen te moeten houden. Dit dreigt bijvoorbeeld in situaties waarin het individu intrinsiek gemotiveerd is om zichzelf aan bepaalde normen te houden (wat ook kan betekenen: het positief of negatief sanctioneren van anderen vanwege het door hen vertoonde gedrag) maar waar een interventie door de overheid ertoe leidt dat het individu de situatie anders percipieert, dat diens *frame* verandert. Het individu dat zichzelf aan normen hield, kan met andere woorden door een sanctionerende beleids-interventie menen niet meer voor een afweging te worden gesteld die hij op basis van zijn persoonlijke ethiek dient te maken. In plaats daarvan kan hij menen inmiddels te maken te hebben met een keuzesituatie waarin hijzelf geen regulator is, maar waarin een derde partij deze verantwoordelijkheid op zich heeft genomen. Op basis hiervan kan hij menen dat zijn afweging van de verschillende gedragsalternatieven primair moet worden gebaseerd op de kansen op profijt en het risico van bestraffing die bij de verschillende gedragsalternatieven horen (Tenbrunsel & Messick 1999).

Een dergelijk averechts effect van derdehandhaving geldt niet alleen voor straffen, maar ook voor beloningen. Het individu dat op basis van zijn persoonlijke ethiek of het culturele *frame* reeds het met het oog op de beleidsdoelen gewenste gedrag vertoonde, kan door een algemene gedrags-belonende beleidsinterventie gericht op een hogere mate van naleving van de normen door zij die dit nog onvoldoende deden bewust worden gemaakt van het feit dat een andere afweging ten aanzien van het te kiezen gedrag mogelijk is. Dit is bovendien een afweging waarbij zijn eigenbelang geacht wordt een rol te spelen – hij wordt immers via zijn eigenbelang tot méér naleving verleid. Of de in het vooruitzicht gestelde beloning hiervoor voldoende is, is de dan vraag. Wanneer het individu meent dat nu er wordt beloond hij eigenlijk een hogere beloning voor naleving verdient dan hem wordt toebedeeld, kan het gevolg van de beleidsinterventie *minder* naleving zijn dan er voorafgaande aan de beleidsinterventie werd vertoond (Frey & Goette 1999). De consciëntieuze werknemer kan na de instelling van de beloning een klokkijker worden die stipt om vijf uur vertrekt; de op hun eigenbelang aangesproken burgers die de wet respecteerden kunnen opportunistische en calculerende regelovertreeders worden; het zich voor de orde en veiligheid in de publieke ruimte medeverantwoordelijk voelende individu kan een toeschouwer worden die bemoeienis met de gang van zaken in de publieke ruimte aan de hulpdiensten overlaat, etcetera.

Het door de overheid toepassen van zowel straffen als beloningen om een hogere mate van naleving te genereren kan er dus toe leiden dat de bereidheid van het individu wordt aangetast om zich in zijn gedragingen impliciet of expliciet te laten leiden door niet-egocentrische zelfbeperkende normen en rekening te houden met de belangen van anderen. Deze anderen kunnen als

gevolg van het overheidsoptreden op hun beurt menen dat hun afweging al dan niet het eerder genoemde individu te sanctioneren wanneer deze zich niet meer aan de norm houdt eveneens op overwegingen van eigenbelang dient te worden gebaseerd en dat niet zij maar de overheid voor de handhaving van de normen verantwoordelijk is. Een regulatorselectieregel is dan komen te vervallen.

Afhankelijk van de samenstelling van de groep normadressaten (de mate waarin deze uit intrinsiek gemotiveerden bestaat), het niveau van handhaving (de kans dat normovertreders worden bestraft), en de hoogte van de straf of bonus, kan dit betekenen dat het niveau van naleving lager is dan voor de beleidsinterventie het geval was. Het realiseren van dezelfde mate van naleving als voor de beleidsinterventie kan dan slechts nog worden gerealiseerd door of regelvolgend gedrag nog aantrekkelijker te maken (Frey & Goette 1999), of meer toezicht en handhaving te realiseren zodat het waarschijnlijker wordt dat regelovertrekend gedrag wordt bestraft (Tenbrunsel & Messick 1999), of door incapacitatie (Conklin 2003, Levitt 1996). Het herstellen van het oude niveau van naleving vraagt in een dergelijke situatie meer inspanning dan was gevegd bij het onderhouden van de naleving op het oude niveau (Conklin 2003; WRR 2003, bijlage IV).

Uit het voorgaande volgt dat het voor de overheid geen eenvoudige zaak is nieuwe normen (of oude normen opnieuw) bij de burgers ingang te doen vinden. Het gedrag van deze burgers wordt reeds door meerdere normen geleid die door meerdere regulators op verschillende wijzen in verschillende mate worden gehandhaafd. Een effectieve beleidsinterventie in dit normatieve vlechtwerk van regels, handhaving en vertrouwen vereist veel kennis van de primaire effecten en neveneffecten die de maatregel teweeg zal kunnen brengen. Daar komt bij dat het overheidsbeleid niet door enkele coherente gedachten wordt geleid, laat staan in coherente, elkaar ondersteunende beleidsinterventies resulteert. In feite gedraagt de overheid zich daarmee niet als een enkele regulator, maar als een groep regulators die zich, zonder veel oog te hebben voor de verschillende doelen die de groep tegelijkertijd op zowel de korte als de langere termijn nastreeft, elk op hun eigen wijze met allerlei gedragsbeïnvloedende beleidsinterventies bezighoudt die in hun gevolgen niet beperkt blijven tot het terrein van één ministerie.

Ten aanzien van de normen van wederkerigheid lijkt dit het sterkst te gelden voor de arrangementen die de afgelopen decennia onder de noemer van de verzorgingsstaat zijn geïntroduceerd. Deze beleidsinterventies hadden tot doel en hebben er daadwerkelijk toe geleid dat de horizontale sociaal-economische afhankelijkheid van de leden van de samenleving van elkaar in hoge mate is verruild voor een verticale afhankelijkheid van de leden van de samenleving van instituties. Het individu heeft zich bijgevolg kunnen emanciperen; iets wat gewoonlijk als een groot goed wordt gezien (WRR 2006b). Bedacht moet echter worden dat deze emancipatie in wezen gelijkstaat aan de afname van het belang van de werking van door wederzijdse afhankelijkheid ondersteunde normen van solidariteit en wederkerigheid.

Hierbij aansluitend wordt in de volgende paragraaf een aantal kanttekeningen geplaatst bij het streven om het beroep op rechtspraak te verminderen door het belang van normen van solidariteit en wederkerigheid in het gedrag van normadressaten te verhogen en hun maatschappelijke participatie te vergroten.

In samenhang hiermee worden beleidsperspectieven geschetst die hiertoe wellicht zouden kunnen bijdragen.

5 Kanttekeningen en beleidsperspectieven

In paragraaf 2 van dit cahier is uiteengezet dat in de wijze waarop over de 'bruikbare rechtsorde' wordt gedacht het streven besloten ligt om de groeiende vraag naar rechtspraak te verminderen. Een wijze waarop dit wellicht zou kunnen worden gerealiseerd, volgde uit de analyse van de oorzaken van de groeiende vraag naar rechtspraak: wanneer er wegen zouden worden gevonden om de rol van (prosociale) normen in het gedrag van mensen te bevorderen en de mate waarin zij deelnemen aan het maatschappelijk verkeer te stimuleren, zou dit de onderlinge binding tussen leden van de samenleving kunnen versterken en wellicht de kans kunnen verminderen dat een beroep wordt gedaan op de rechtspleging om eventuele onderlinge geschillen te beslechten.

In de paragrafen 3 en 4 werd in dit verband op basis van bestaande sociaal-wetenschappelijke theorieën aan de begrippen geschilbeslechting, normen, netwerken en maatschappelijke binding en participatie in de samenleving meer inhoud gegeven. Uit deze twee paragrafen volgen een drietal algemene kanttekeningen en een gelijk aantal beleidsperspectieven. Wat deze kanttekeningen betreft, gaat het in de eerste plaats om de motiverende elementen in wetgeving die de normadressaat tot naleving zouden moeten bewegen; in de tweede plaats om de gevolgen van gebrekkige handhaving en in de derde plaats om de gevolgen van een grotere deelname aan het maatschappelijk verkeer. De beleidsperspectieven sluiten hierbij aan. Het gaat in de eerste plaats om het versterken van de wil en het vergroten van de mogelijkheden om te participeren in netwerken waar de normen leven die in hun werking bijdragen aan beleidsdoelen; in de tweede plaats om het uitbreiden van de werkingssfeer van de netwerken waarbinnen dergelijke normen reeds leven; en in de derde plaats om het binnen netwerken ingang doen vinden van (nieuwe) normen van solidariteit en wederkerigheid.

Kanttekeningen

De eerste kanttekening geldt de door het Ministerie van Justitie voorgenomen ontwikkeling van wetten die de wederkerigheid tussen de deelnemers aan het maatschappelijk verkeer zou moeten vergroten. Gemeend wordt dat deze wetten uit regels zouden moeten bestaan die iedereen zou moeten kunnen begrijpen en die voordeel bij naleving zouden moeten opleveren. Op deze wijze zou kunnen worden bevorderd dat 'het gebruik van het recht ten eigen nutte *ipso facto* verplichtingen ten opzichte van de ander en de samenleving als geheel schept.'⁵² Dit streven om middels wetgeving verplichtingen jegens anderen te doen voortvloeien uit het nastreven van eigenbelang, vormt onderdeel van de breder levende gedachte dat het eigenbelang van normadressaten kan worden gemobiliseerd om vormen van gedrag te stimuleren die aan de realisering van de door de overheid gestelde publieke doelen bijdragen (Expertisecentrum Rechtshandhaving 2004).

⁵² Tweede kamer, vergaderjaar 2003-2004, 29200 hoofdstuk VI, nr. 2.

Deze strategie is gebaseerd op bepaalde aannames over hoe mensen zijn en wat hen beweegt. Uit de gedachte om het individu via diens winstbejag tot naleving van regelgeving te bewegen, kan worden afgeleid dat normadressaten worden gezien als calculerende rationeel-egoïstische individuen, een gedachte die aan de rationele keuze theorie lijkt te zijn ontleend.⁵³ De populariteit van deze theorie met in zijn onversneden vorm de *homo economicus* als centrale actor is echter tanende, zelfs binnen de economische wetenschap (De Geest, Depoorter & Vanneste 2004). De overige mens- en maatschappijwetenschappen hebben dan ook geleerd dat deze theorie zijn beperkingen kent wanneer het gaat om het verklaren van menselijk gedrag. De determinanten van dat gedrag blijven niet beperkt tot louter zelfzuchtige motieven. Daarmee is niet gezegd dat het eigenbelang van mensen geen belangrijke rol speelt in hun gedrag, maar het eigenbelang doet dat niet altijd en niet altijd in gelijke mate. Eigenbelang kan in dat verband beter worden begrepen als een handelingsmotief dat voortdurend op de achtergrond aanwezig is en onder bepaalde condities naar voren wordt geroepen om dan de afweging te domineren (Pettit 2002). Maar zelfs dan doet het dat niet altijd in gelijke mate of met gelijke uitkomsten (bijv. Camerer 1997).

Het motiveren van normadressaten om de regels na te leven door hen aan te spreken op hun eigenbelang, bijvoorbeeld door een beloning voor naleving in het vooruitzicht te stellen, kan in dit verband onverwachte uitkomsten genereren. Het kan van de tot op dat moment nog intrinsiek gemotiveerde normadressaat de calculerende actor maken voor welke hij reeds werd gehouden. De normadressaten die zonder beloning bereid waren de regels na te leven, kunnen op deze wijze verworden tot burgers die op zoek gaan naar het gedrag dat het grootste voordeel oplevert. Of dit grootste voordeel met de naleving van de regels overeenstemt, is dan de vraag en de beloning die zij voor naleving wensen te ontvangen kan wel eens hoger zijn dan die waaruit de interventie bestaat.

Een bijkomend probleem met het stimuleren van het eigenbelang om naleving te bewerkstelligen, is dat de verandering van de perceptie van de normadressaat van intrinsiek gemotiveerd naar door eigenbelang gemotiveerd niet beperkt hoeft te blijven tot het gedrag voor welke de beloning werd geïntroduceerd. De normadressaten bij wie tot dan toe de gedragskeuzen vanwege het culturele *frame* normgestuurd waren, kunnen door de beleidsinterventie hun eigenbelang meer laten spreken. Minder naleving kan hiervan het resultaat zijn. Of naleving tegen hogere kosten: normadressaten kunnen gaan menen dat normvolgend gedrag uitzonderlijk is, anders zouden ze er geen beloning voor hebben ontvangen. De gevolgen van deze gedachte kunnen tweërlei zijn. In de eerste plaats kunnen normadressaten gaan menen dat het niet naleven van regels het normale gedrag is, met alle gevolgen van dien voor dit gedrag. In de tweede plaats kunnen zij gaan menen dat naleving in soortgelijke gevallen een soortgelijke beloning verdient: de stap om te gaan menen dat een beloning bij meerdere vormen van naleving betamelijk is, is niet erg groot.

Meer in het algemeen betekent de geschetste mogelijke gevolgen van de introductie van beloningen als beleidsinstrument dat overheden zich moeten realiseren wat de gevolgen van hun voorgenomen beleidsinterventies (inclusief de wijzen en de mate van handhaving) zijn voor het weefsel van sociale normen

⁵³ Uitgebreider wordt dit behandeld in bijlage II.

en informele handhaving dat reeds door andere regulators wordt onderhouden. Verder zouden beleidsinterventies die naar inhoud bij de heersende mores aansluiten dat ook naar hun vorm moeten doen. Wanneer beschadiging van het bestaande weefsel van normen, handhaving en vertrouwen niet het oogmerk is, zouden beleidsinterventies dit weefsel moeten versterken of in ieder geval niet moeten beschadigen door averechts gedrag uit te lokken of te faciliteren (Pettit 2002).⁵⁴

Een voorbeeld dat aangeeft hoe beleidsinterventies kunnen aansluiten bij de omstandigheden wordt gegeven door buurtbemiddeling bij burenruzies (Fiers & Jansen 2004; Peper, Spierings, De Jong e.a. 1999).⁵⁵ Het succes van deze werkwijze laat zien dat beleidsinterventies het bestaande weefsel van normen, handhaving en vertrouwen kunnen ondersteunen en dit niet (verder) hoeven te belasten. Aansluitend bij deze benadering werd recent door het Verwey-Jonker instituut gepleit voor het centraal stellen van de behoefte aan bescherming van de burger (Lünnemann et. al. 2005: 94-95). Hierbij werd gedacht aan een gesystemiseerd geheel van afspraken tussen de relevante instanties en de betrokken burgers binnen een als gemeenschappelijk ervaren beschermingsbehoefte. Een dergelijke aanpak lijkt van onderop ruimte te bieden aan het ontwikkelen van beleidsinterventies die aansluiten bij de sociale omstandigheden. De achilleshiel van dergelijke 'beschermingsarrangementen' blijft echter de vraag hoe de handhavende instanties tot het gewenste niveau van activiteit te krijgen. In de dagelijkse praktijk lijkt het juist daar vaak aan te schorten.

De tweede kanttekening sluit hierbij aan. Het betreft de kwestie dat onvoldoende handhaving niet zonder gevolgen blijft. Een aansprekend voorbeeld is in dit verband de criminaliteitsbestrijding. Uit enquêtes blijkt telkens weer dat de burger meent dat de overheid op dit terrein te weinig succes boekt (Klijn & Croes 2007; De Keijser, Van Koppen & Elffers 2006). Dit falen leidt vervolgens niet alleen tot verlies aan vertrouwen in de politiek en de overheid (Pharr & Putnam 2000), maar heeft ook als gevolg dat het vertrouwen van de burger in de medemens afneemt omdat er geen garantie bestaat dat de overheid effectief zal optreden wanneer deze medemens zich misdraagt en gegeven vertrouwen beschaamt (Croes & Van Gammeren-Zoetewij 2007; Brehm & Rahn 1997). Als gevolg van dit afnemend vertrouwen dreigt dat meer mensen interacties met vreemden in hogere mate zullen vermijden om eventuele schade te voorkomen. Dit gaat ten koste van de maatschappelijke binding en de in de samenleving bestaande normen van wederkerigheid en solidariteit, grootheden die tegelijkertijd worden gezien als te stimuleren instrumenten om de vraag naar rechtspraak terug te dringen. Falen op het ene beleidsterrein maakt voor de overheid het behalen van succes op het andere beleidsterrein zo minder waarschijnlijk.

Meer in het algemeen betekent dit dat overheden de normen die zij eenmaal stellen met voldoende succes dienen te handhaven. Niet alleen om te voorkomen dat ongesanctioneerd normoverschrijdend gedrag door de norm-adressaten voor normaal wordt gehouden, wat direct ten koste gaat van het

⁵⁴ Hiervan uitgezonderd is het sociale weefsel dat criminelen onderling vormen. Ten bate van een effectieve criminaliteitsbestrijding zou dit juist zoveel mogelijk stuk moeten worden gemaakt. Het aanspreken van criminelen op hun eigenbelang lijkt hiervoor een bij uitstek geschikte methode. Criminelen hebben met hun gedrag immers reeds aangegeven in hoge mate door heb- en zelfzucht te worden geleid.

⁵⁵ http://www.hetccv.nl/dossiers/Samenleven_en_wonen/Veilige_wijk/Buurtbemiddeling/index.html.

sociale weefsel en vertrouwen in de samenleving, maar ook om te voorkomen dat burgers hun vertrouwen in de intenties en competenties van de overheid verliezen – iets wat indirect ten koste gaat van het sociale weefsel en vertrouwen in de samenleving.

Wat handhaving betreft, is tegelijkertijd ook voorzichtigheid geboden.

Afhankelijk van de wijze waarop en mate waarin wordt gehandhaafd, kunnen beleidsinterventies meer kwaad doen dan goed. Zij kunnen het *frame* van de normadressaten veranderen waardoor deze wellicht minder dan voor de interventie geneigd zijn zichzelf of anderen aan de norm te houden en de handhaving van de norm louter als een taak voor derden zien. Bijgevolg kunnen zij hun gedragskeuzes laten leiden door de vraag wat bij normovertreding de kans is te worden bestraft en welke straf dan kan worden verwacht. Wanneer de kans op bestraffing klein wordt geacht en/of de dreigende straf gering is, kan dit betekenen dat de mate van naleving van de norm na het plaatsvinden van de beleidsinterventie geringer is dan ervoor.

De derde kanttekening heeft betrekking op de mate waarin mensen deelnemen aan het maatschappelijk verkeer. Uit de analyse die in het kader van de 'bruikbare rechtsorde' in de beleidsagenda's is gemaakt van de toename van de vraag naar rechtspraak, kan worden afgeleid dat een hogere mate van maatschappelijke participatie tot een verminderd beroep op de rechtspleging zou kunnen leiden. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek wijst er in dit verband echter op dat naarmate individuen meer in de samenleving participeren zij een grotere kans op problemen hebben (Van Velthoven & Ter Voert 2004). Wanneer meer mensen in hogere mate aan het maatschappelijk verkeer zouden gaan deelnemen, iets wat door de overheid met succes wordt gestimuleerd (Kruisbergen & Croes 2006), moet derhalve worden verwacht dat de vraag naar rechtspraak zal toenemen.

Dit is temeer het geval wanneer deze samenleving in toenemende mate zich in de richting van gescheiden etnische gemeenschappen ontwikkelt. Wanneer deze gemeenschappen volstrekt langs elkaar heen zouden leven, zou dit niet tot een groter beroep op rechtspraak hoeven leiden. Maar wanneer een integratie van de gemeenschappen wordt beoogd, iets wat door de overheid wordt gestimuleerd, dan dient met meer conflicten en een groter beroep op de rechtspleging rekening te worden gehouden.

Beleidsperspectieven

Afgezien van de algemene inzichten die reeds uit het voorgaande volgen, kunnen op basis van de behandelde wetenschappelijke literatuur ook een aantal meer specifieke beleidsperspectieven geboden worden met het oog op het beïnvloeden van het keuzegedrag van geschilpartijen in de ontwikkelingsgang van hun conflict. In de beleidsagenda voor 2005 wordt in dit verband gesproken over de rol van participatie, maatschappelijke binding en normen. Hiermee wordt bedoeld op de combinatie van bepaalde gedragsregels en een infrastructuur van sociale netwerken die de werking van deze regels ondersteunt door op de naleving ervan toe te zien en de overtreding te sanctioneren. De gedragsregels die worden bedoeld, zouden als effect moeten hebben dat mensen meer bereid zijn samen te werken, meer bij elkaar betrokken zijn, minder conflicten hebben en de eventuele conflicten die toch ontstaan zelf in een vroeg stadium oplossen.

Het onderscheid tussen deze gedragsregels en de sociale netwerken die de naleving ervan ondersteunen, is hierbij in wezen kunstmatig omdat het bestaan van die infrastructuur zelf op gedragsregels is terug te voeren. Wanneer de nalevingondersteunende werking van sociale netwerken op het gedrag van individuen wordt gemist, kunnen hier bijgevolg drie soorten verklaringen voor bestaan. Of het individu is niet of onvoldoende ingebed in netwerken (het gezin, familie, school, organisaties, bedrijven, clubs etc.); of de inbedding in deze netwerken ondersteunt regelvolgend gedrag buiten de werkingssfeer van deze netwerken niet of onvoldoende; of de gedragsregels die door deze netwerken worden ondersteund behelzen slechts pro sociaal gedrag jegens de leden van het netwerk en niet jegens de niet-leden.

Beleid gericht op het verhogen van de maatschappelijke binding door het stimuleren van de rol van normen van wederkerigheid en solidariteit in het gedrag van normadressaten kent in het verlengde hiervan drie perspectieven. In de eerste plaats het stimuleren van de wil en het vergroten van de mogelijkheden om te participeren in netwerken waar pro sociale normen reeds leven; in de tweede plaats het uitbreiden van het domein van de netwerken waarbinnen deze normen gelden; en in de derde plaats het binnen netwerken ingang doen vinden van normen die maatschappelijke binding ondersteunen.

Wat het eerste punt betreft, het stimuleren van de wil en het vergroten van de mogelijkheden om te participeren in netwerken, kan een recent onderzoek naar de factoren die onderdeel uitmaken van de individuele beslissing om te investeren in zowel de vorming als het onderhoud van sociaal kapitaal (Glaeser, Laibson, Sacerdote & Soutter 2000) als vertrekpunt worden genomen. In afwijking van Putnam definiëren de auteurs hiervan sociaal kapitaal als ‘a person’s social characteristics – including social skills, charisma, and the size of his Rolodex – which enables him to reap market and non-market returns from interactions with others’ (Glaeser, Laibson, Sacerdote & Soutter 2000: 4). De auteurs presenteren in dit verband een investeringsfunctie welke gebaseerd is op de op investeringsmodellen voor de vorming van fysiek en menselijk kapitaal. Deze functie ziet er als volgt uit:

$$\max_{I_0, I_1, \dots, I_T} \sum_{t=0}^T \beta^t [S_t * R(\hat{S}_t) - wC(I_t)]$$

$$S_{t+1} = \delta\phi S_t + I_t, \forall t$$

In deze formule staat S voor het individuele sociaal kapitaal en \hat{S} voor het geaggregeerde sociaal kapitaal per hoofd van de bevolking terwijl R de sociale vaardigheden van het individu uitdrukt. De hoeveelheid sociaal kapitaal S is niet constant want deze neemt af met de ontwaardingfactor δ . Investerings I_t in sociaal kapitaal kosten $C(I_t)$ hoeveelheden tijd. De prijs van deze investering is gelijk aan het salaris of de waarde van de vrije tijd, uitgedrukt in w . Aangenomen wordt dat individuen een bekende leeftijd van T perioden hebben en dat zij de toekomst afschrijven met een factor β . Daarnaast wordt aangenomen dat individuen de kans θ hebben om in hun gemeenschap te blijven wonen. Als ze verhuizen, neemt de waarde van hun sociaal kapitaal af met de ontwaardingfactor λ . De ontwaardingfactor ϕ als gevolg van mobiliteit is gedefinieerd als $\phi = \theta + (1 - \theta)\lambda$.

Uit dit model volgen hypothesen die door het empirisch onderzoek van de auteurs vrijwel allemaal worden ondersteund. Deze hypothesen luiden dat individuele investeringen in sociaal kapitaal

- toenemen met de afschrijvingsfactor, β ;
- afnemen met de mobiliteit, ϕ ;
- afnemen met de kosten van de tijd, w ;
- toenemen met de opbrengst van sociale vaardigheden, R ;
- afnemen met de mate van ontwaarding, $1 - \delta$;
- toenemen in een gemeenschap met meer geaggregeerd sociaal kapitaal, \hat{S} ;
- toenemen als het sociaal kapitaal minder gemeenschapspecifiek is, ϕ ;
- afnemen met de leeftijd, t .

De voorspelling die niet door het empirisch onderzoek wordt ondersteund, is dat individuen wier tijd een hoge waarde heeft (bijvoorbeeld als gevolg van een hoog salaris) minder sociaal kapitaal accumuleren.

Wat hier vooral van belang is, is dat de bovengenoemde functie ook anders dan als een investeringsfunctie kan worden gelezen. De investering in sociaal kapitaal betekent dat het individu in sociale netwerken participeert en daar onderhevig is aan gedragsregulerende mechanismen die de binnen deze netwerken geldende normen ondersteunen. De investeringsfunctie drukt daarmee de condities uit onder welke individuen meer geneigd zijn normen na te leven.

Wat dit betekent, kan worden geïllustreerd met de invloed van woningbezit op gedrag. De investeringsfunctie voorspelde dat woningbezit leidt tot geringere mobiliteit van mensen omdat de transactiekosten van het kopen van een woning relatief hoog zijn. In de Amerikaanse praktijk is de mobiliteit van woningeigenaren inderdaad geringer dan die van huurders: woningbezitters verhuizen gemiddeld elke 8,2 jaar, huurders daarentegen gemiddeld elke 2,1 jaar (Putnam 2000: 205). De relatief geringe mobiliteit van woningbezitters zou vervolgens twee effecten hebben: een verhoogde mate van investeringen in sociaal kapitaal in het algemeen en van investeringen in sociaal kapitaal welke gerelateerd zijn aan de waarde van de woning (zoals *neighbourhood watch organisations*) in het bijzonder.

De verhoogde mate van investeringen in sociaal kapitaal in het algemeen komt inderdaad naar voren in de mate van lidmaatschappen van *civic organisations*. Daarnaast participeren woningeigenaren meer dan huurders in de samenleving: ze stemmen vaker bij lokale verkiezingen, ze helpen vaker bij het oplossen van lokale problemen en ze gaan vaker naar de kerk (DiPasquale & Glaeser 1999). Er zijn aanwijzingen dat dit geen selectie-effect is: woningbezitters zijn geen betere burgers, maar het gedrag van mensen verandert als ze een woning hebben gekocht (DiPasquale & Glaeser 1999; Glaeser 2001). Voor het grootste deel is deze gedragsverandering het gevolg van de geringere mobiliteit die gepaard gaat met woningbezit. Het effect van woningbezit op de investeringen in de vormen van sociaal kapitaal die de waarde van de woning verhogen is minder duidelijk (Glaeser, Laibson, Sacerdote & Soutter 2000: 25).

Ligt het met het oog op het terug te dringen gebruik van de rechtspleging dan voor de hand het eigen woningbezit te stimuleren omdat dit tot hogere investeringen in sociaal kapitaal en dus meer invloed van prosociale normen

op het gedrag van individuen leidt? Dat is de vraag.⁵⁶ Wat ten aanzien van de relatief hoge investeringen in sociaal kapitaal door woningbezitters het werkzame mechanisme lijkt te zijn, is de vergeleken met huurders grotere wederzijdse afhankelijkheid van woningbezitters. Deze afhankelijkheid heeft niet alleen betrekking op de waarde van de woning, op welke het gedrag van de buren een grote invloed kan hebben, maar ook op het algehele woongenot. Wat kopers van huurders onderscheidt, is in belangrijke mate hun handelingsvrijheid. Niet alleen zijn de investeringen die kopers in hun woonruimte doen groter, waardoor de drempel van het bij vertrek eventuele verlies aan gedane investeringen hoger is, ook is de gezinsomvang in koopwoningen groter.⁵⁷ Bij een eventuele verhuizing uit een koopwoning zijn bijgevolg meer relatie-specifieke investeringen in het geding.

Huurders zijn daarentegen zowel financieel als sociaal minder aan één locatie gebonden. Niet alleen hebben zij hun woonruimte niet in eigendom, waardoor ze minder investeren in zowel hun woning als in de sociale activiteiten die bijdragen aan de waarde van het huis of de leefbaarheid van de woonomgeving, ook betekent hun gewoonlijk geringere gezinsomvang dat er minder relatiespecifieke investeringen bij een verhuizing verloren gaan. De combinatie van deze redenen maakt dat huurders bij eventuele potentieel juridische conflicten met de buren minder schade lijden wanneer zij verhuizen dan woningbezitters. Weliswaar hebben zij minder sociaal kapitaal, waardoor zij wellicht eerder problemen hebben omdat zij minder onderhevig zijn aan de invloed van in netwerken levende prosociale normen, maar tegelijkertijd zullen zij eerder verhuizen wanneer deze problemen escaleren in plaats van te procederen.⁵⁸

Hoe deze balans van positieve en negatieve effecten van de woonsituatie op het gebruik van de rechtspraak in de Nederlandse situatie precies uitwerkt, is voorsnog onvoldoende duidelijk (vgl. Kleinhans 2005). Niet alleen omdat de doorstroming op de woningmarkt hier geringer is dan in de VS,⁵⁹ waardoor de gemiddelde woonduur van huurders hier langer is en het verschil in de opbouw van sociaal kapitaal tussen huurders en kopers wellicht geringer is, maar ook omdat de (prijs)ontwikkeling op de woningmarkt in Nederland tot stagnatie in de doorstroom leidt (VROM 2006) en eventuele selectie-effecten die in het buitenland optreden bij het formeren van de groep woningbezitters hier wellicht geringer zijn of achterwege blijven.⁶⁰

⁵⁶ Het is in dit verband van belang te benadrukken dat het huizenbezit in Amerika een recordhoogte heeft bereikt (67 procent van de huizen is eigendom van de bewoners) terwijl de omvang van het sociaal kapitaal, afgelezen aan meerdere indicatoren, over de jaren heen is afgenomen (Putnam 2000: 205). Een eigen huis lijkt daarmee op het eerste gezicht geen panacee te zijn.

⁵⁷ <http://statline.cbs.nl/StatWeb/table.asp?HDR=T&LA=nl&DM=SLNL&PA=7410wbo&D1=1-10&D2=0&D3=a&STB=G2&LYR=G3:3,G1:0>

⁵⁸ Zie ook paragraaf 3.

⁵⁹ De gemiddelde woonduur was in Nederland op 1-1-2002 voor huurwoningen twaalf jaar en voor koopwoningen zestien jaar (VROM).

⁶⁰ Daarbij komt dat vergeleken met Engeland of de VS een ontwikkeling die tot het ontstaan van een onderklasse heeft geleid in Nederland voorsnog is achtergebleven. Er bestaan aanwijzingen dat het uiteenvallen van gezinnen hierbij een oorzakelijke rol speelt (o.a. Glaeser & Sacerdote 1999; Van de Rakt, Nieuwbeerta & De Graaf 2006; Dalrymple 2001). Het bijbehorende ongehuwde tienermoederschap vormt in dit verband een geschikte indicator voor de omvang van de problematiek. In Nederland werden in 2005 2.543 kinderen door tienermoeders (gehuwd en ongehuwd, <http://www.cbs.nl/nl-nl/menu/themas/dossiers/allochtonen/publicaties/artikelen/2006-2022-wm.htm>) gebaard, 1,4 procent van het totaal (cbs statline). Vergeleken met Engeland was dat niet veel. In dat land werden in 2005 41.200 kinderen gebaard door ongehuwde tienermoeders, 6,4 procent van het totaal aantal kinderen (http://www.statistics.gov.uk/downloads/theme_population/PopTrends126.pdf).

Het bovenstaande geeft in ieder geval aan dat verschillende factoren op verschillende manieren invloed hebben op de vorming en het onderhoud van sociaal kapitaal en de naleving van de hiermee geassocieerde normen. Maar tegelijkertijd lijkt duidelijk dat bij al deze factoren en ketens van mechanismen wederzijdse afhankelijkheid bij het bereiken van doelen hierbij een belangrijke rol speelt.

Een ander voorbeeld van hoe de bovengenoemde investeringsfunctie kan worden gelezen als een reeks voorwaarden onder welke individuen meer geneigd zijn normen na te leven heeft betrekking op de tijd. Zoals hierboven werd gesteld, nemen de investeringen van individuen in sociaal kapitaal niet af met de waarde van de tijd (*opportunity costs*) die zij hieraan besteden. Daarom lijkt alleen de absolute hoeveelheid tijd waarover individuen beschikken van belang te zijn voor de mate waarin zij in sociaal kapitaal investeren. Voor de meeste banen lijkt deze hoeveelheid tijd omgekeerd evenredig te zijn met de tijd die mensen aan hun werk besteden. Een hogere arbeidsparticipatie van vrouwen en ouderen zoals die van overheidswege wordt bepleit om de kosten van de vergrijzing en ontgroening bij het huidige uitgavenpatroon te kunnen handhaven (Kruisbergen & Croes 2006), zal in dit verband twee effecten hebben. In de eerste plaats zal de hogere deelname aan het maatschappelijk verkeer de kans op potentieel juridische problemen vergroten (Van Velthoven & Ter Voert 2004). In de tweede plaats zal er over de populatie genomen minder tijd resteren om in niet werkkring gerelateerd sociaal kapitaal te investeren. Het te verwachten gevolg hiervan is dat de potentieel mitigerende werking van netwerken op het ontstaan en de escalatie van conflicten buiten de werkkring geringer zal zijn. Een hogere mate van juridisering van conflicten en een grotere gang naar de rechter kan in het verlengde hiervan liggen.

Het is daarmee nog niet gezegd dat deze juridisering van conflicten bij de bron dient te worden tegengegaan. Gegeven de keus die wordt gemaakt kan deze hogere mate van juridisering een aanvaardbare prijs zijn voor het belang dat wordt gediend. Het lijkt in dit verband voor de overheid wel van belang de afweging van de te dienen belangen en de effecten en neveneffecten van de eigen beleidsinterventies meer expliciet te maken. Dan kan duidelijker worden of de toegenomen vraag naar rechtspraak wellicht het onbedoelde gevolg van beleidsinterventies is, of dat het de onvermijdelijke pendant van te rechtvaardigen keuzes is die met betrekking tot de inrichting en ordening van de samenleving zijn en worden gemaakt.

Uitbreiding werkingssfeer netwerken

Het tweede beleidsperspectief betreft het uitbreiden van het domein van de netwerken waarbinnen prosociale normen reeds gelden om zo hun werking uit te strekken tot het gedrag in sociale situaties die nog niet door de invloed van deze normen worden geraakt. Bij deze netwerken gaat het in de eerste plaats om het gezin, de school en het werk. Hoewel volgens sommige onderzoeken de mate waarin mensen in dergelijke netwerken zijn ingebed de afgelopen decennia is afgenomen (Putnam 2000), geldt (in de westerse wereld) voor de meeste mensen nog steeds dat zij deel uitmaken van sociale netwerken die in potentie de werking van prosociale normen ondersteunen. Dat neemt niet weg dat de werkingssfeer van deze sociale netwerken tegenwoordig vanwege de toegenomen mate waarin sociale relaties een simplex karakter hebben gekregen in hoge mate samenvalt met specifieke sociale situaties en bijgevolg slechts een

deel van het gedrag van normadressaten beslaat. Ouders bijvoorbeeld nemen geregeld slechts verantwoordelijkheid voor het sturen van het gedrag van hun kinderen binnen het gezin en niet daarbuiten. Voor scholen, bedrijven en organisaties is dat in wezen niet anders, hoewel bij de laatste twee het domein voor reputatie- en andere netwerkeffecten groter is dan de fysieke ruimte die de organisatie of het bedrijf zelf beslaat. Beleid gericht op een eventuele uitbreiding van de werkingssfeer van deze sociale netwerken, waarbij als *last resort* voorzieningen kunnen worden getroffen voor degenen die buiten deze netwerken vallen of dreigen te vallen, biedt in dit verband wellicht soelaas. Wanneer het gezin, de school en de werkgever meer verantwoordelijk worden gemaakt voor het gedrag van het individu, bestaat er voor hen meer reden dit ten positieve te beïnvloeden. Eventueel zou dit beleid gepaard kunnen gaan met een aanpassing van de machtsbalans tussen het individu en de genoemde netwerken door, bijvoorbeeld, een terugtrekkende overheid. Een grotere afhankelijkheid van het individu van zijn sociale netwerken kan hem ertoe bewegen zich ontvankelijker te tonen voor de normen die ten aanzien van zijn gedrag worden gesteld.

Andere vormen van flankerend beleid kunnen aan de bestaande Britse praktijk worden ontleend. Het gaat dan bijvoorbeeld om het verplicht bijwonen door ouders van opvoedingscursussen, het ondertekenen van 'doe normaal'-contracten⁶¹ tot (de dreiging met) het éézijdig opzeggen van de huur. Bij scholen, organisaties en bedrijven liggen *naming*, *shaming* en *faming* meer voor de hand (Braithwaite & Drahos 2002; Pawson 2002).

Introductie van nieuwe normen

Het derde beleidsperspectief bestaat uit de introductie van nieuwe normen bij individuen zelf of binnen bestaande netwerken. Een voorbeeld van de werkzaamheid van deze methode wordt gegeven door publieke campagnes als die tegen tabaksgebruik. Hoewel wereldwijd het aantal rokers en de tabaksconsumptie nog steeds groeit,⁶² is het succes van deze campagne in de Verenigde Staten opvallend. In het jaar 1982 bereikte de sigarettenconsumptie er zijn hoogtepunt van 640 miljard stuks. Twintig jaar later was de consumptie met 33 procent gedaald tot 430 miljard sigaretten (Womach 2003). Aangezien in dezelfde periode de bevolking van de VS met bijna 50 miljoen mensen toenam,⁶³ is de afname in de tabaksconsumptie des te opmerkelijker. Samen met het succes van de publiekscampagne tegen alcoholconsumptie in de negentiende en twintigste eeuw (Levine & Reinerman 1991) heeft de anti-rokencampagne duidelijk gemaakt dat de introductie van nieuwe sociale normen een effectief instrument kan zijn om een gedragsverandering bij normadressaten teweeg te brengen, zelfs indien de verandering gedrag betreft dat (op de korte termijn) belonend is. Dit biedt wellicht perspectief voor de eventuele introductie van prosociale normen die de effecten van het gedrag van normadressaten tot meer maatschappelijke binding en solidariteit kunnen helpen brengen zodat

⁶¹ Zie ook *Samen werken samen leven. Beleidsprogramma Kabinet Balkenende IV 2007-2011*.
<http://www.samenwerkenaannederland.nl/uploads/ik/cl/ikclUls8PZnZB7wvBquAIQ/Beleidsprogramma.pdf>

⁶² <http://www.fao.org/english/newsroom/news/2003/26919-en.html>

⁶³ <http://www.census.gov/popest/archives/1990s/popclockest.txt>

conflicten meer worden voorkomen en conflicten die toch nog ontstaan in minder juridische procedures resulteren.⁶⁴

Ten behoeve van het ingang doen vinden van nieuwe sociale normen kan worden uitgegaan van drie gedragsmechanismen die mensen vertonen, te weten: inschikkelijkheid, identificatie en internalisering (Kelman 1958). Bij inschikkelijkheid staat de reactie van de sociale omgeving van het individu centraal. De rationele afweging van het relatieve belang van de (kans op) bonussen en straffen wordt leidend geacht voor wat betreft de individuele keuzen omtrent het te vertonen gedrag dat onder de conditie van (de kans op) toezicht wordt vertoond. In het geval van identificatie gaat het om de mate waarin het individu zich vereenzelvigd met de 'rol' die hij heeft of die de groep heeft waartoe hij behoort en de eisen die bijgevolg aan zijn gedrag worden gesteld (Durlauf & Fafchamps 2004: 22). Het in overeenstemming met deze eisen zijnde gedrag is afhankelijk van het belang dat het individu aan zijn relatie met deze groep hecht. Bij internalisering tot slot gaat het om een verandering van de waarden van het individu. In dit geval wordt het met de veranderde waarden corresponderende gedrag vertoond in de naar hun aard relevante situaties ongeacht de mate van toezicht of het belang dat het individu aan zijn relatie met de groep hecht (Feldman & MacCoun 2005; Kelman 1958).

De internalisering van normen bij normadressaten wordt gewoonlijk geacht op drie manieren te kunnen worden bevorderd: het aanleren van waarden door het volgen van voorbeelden; het in groepsverband aanleren van waarden door het publiekelijk ontvangen van sociale beloningen of bestraffingen; en door morele socialisering door de ouders (Feldman & MacCoun 2005). Naast deze 'hoofdwegen' kan internalisering door het individu ook worden bewerkstelligd met behulp van dissonantiereductie, waarbij het individu zijn attitudes aan zijn hiervan afwijkende gedrag aanpast. Een andere manier bestaat uit het als leidraad in het leven accepteren van een ideologie of een wereldbeschouwing waarvan normen deel uit maken (Feldman & MacCoun 2005).

Gegeven de wijze waarop de bovenstaande sociale mechanismen werken, heeft het ingang doen vinden van nieuwe sociale normen bij individuen meestentijds de ondersteuning van een sociaal netwerk nodig. De eerder genoemde *settings*, namelijk het gezin, de school en de organisatie of het bedrijf waar het individu werkt, vormen hier de meest aangewezen plaatsen. Met het oog op eventuele beleidsinterventies is van belang te onderstrepen dat de werkingssfeer van normen geïntroduceerd door de overheid en gericht op het individu als normadressaat de domeinen van normgemeenschappen als het gezin, de school en de werkgever overlapt. Dit betekent dat eventuele beleidsinterventies met zorg zouden moeten worden gekozen om het bestaande sociale weefsel van normen en informele handhaving voor zover dit de bedoelde normen ondersteunt niet te beschadigen. Van bestaande beleidsinterventies zou in dat verband moeten worden nagegaan wat hun effecten zijn en in hoeverre de binnen de overlapte normgemeenschappen levende normen hierdoor bedoeld en onbedoeld in hun werking worden ondersteund c.q. worden belemmerd. Waarschijnlijk betekent dit dat meer onderzoek geboden is: over de brede gevolgen van de overlapping die onder verschillende condities tussen de

⁶⁴ Hierbij zij opgemerkt dat het bij prosociale normen om een collectief goed gaat. De productie daarvan is niet eenvoudig.

verschillende domeinen van normgemeenschappen bestaat, lijkt vooralsnog onvoldoende toepasbare kennis voorhanden.

Summary

Towards a ‘practical legal order’. Contributions from the social sciences

In the space of a few years, the term ‘a practical legal system’ has taken on a life of its own. As often as not, this term is used to refer to the Ministry of Justice’s programme entitled ‘a practical legal system’, the aim of which is to reduce the burden from regulations arising from detailed legislation for citizens, companies and institutions. However, when the concept of ‘a practical legal system’ was introduced in the 2003 policy agenda, its meaning was not limited to the context of deregulation. At that time ‘a practical legal system’ referred to rules that were practical for those involved in terms of protecting their interests and achieving their goals.

At the same time as the introduction of the concept of ‘a practical legal system’, the Ministry of Justice established that it was becoming increasingly difficult for the government to realise its policy aims. The increasing emancipation of the individual and the associated diminishing importance of community were identified as the causes. One of the consequences of both developments is an increase in the number of appeals to the courts and tribunals to settle disputes, either as a result of an increase in the number of conflicts, or as a result of the juridification of existing types of conflicts.

For the time being, the government is responding to the growing demand for the dispensation of justice in four ways: by increasing the capacity of the courts and tribunals ; by attempting to achieve a higher degree of efficiency by means of a more flexible use of personnel and by simplifying procedures; by decreasing the number of potential problems by means of reducing the number of conflict-inducing elements in legislation; and by introducing measures that influence the decision of whether to take legal action. The latter include court fees: a new regulation with regard to apportioning the cost of legal proceedings and the provision of alternative procedures for settling disputes.

This cahier focuses on a fifth option suggested in the 2005 policy agenda: the promotion of both the role that prosocial standards play in terms of people’s behaviour and the extent to which individuals participate in society. It was assumed that this could help to strengthen the mutual ties between members of society and that this, in turn, would reduce the risk of appeals to the courts and tribunals in the event of disputes.

A concept of the role of standards, participation and social ties was then developed on the basis of three social-scientific theories. This primarily concerned Griffiths’ ‘theory of litigation’ (1983). This theory constitutes a general and abstract process description of the behaviour of parties to disputes in the broadest sense of the word. In this context, Griffiths concentrates on the layered structure of communities or semi-autonomous social arenas (family, neighbourhood, school, company, municipality, club etc.) that make up a

society and within which (informal) enforcement of norms plays an important role.

In doing so, Griffiths (1983) distinguishes between a number of successive stages that disputes may go through. These stages can be regarded as situations in which the parties are faced with a decision between courses of action in a potential legal conflict. In the first instance, this is the decision that precedes the actual dispute: the decision to avert conflict, for instance by means of avoiding interacting in a certain way with certain individuals. In the second instance, the decision, once conflict has arisen, to either enter into confrontation or to yield. In the third instance, if confrontation has been entered into, the decision of whether to actively seek a consensus and whether or not to agree to the results of this. In the fourth instance, the decision of whether or not to seek help or advice from advisers or lawyers etc. in the dispute. In the fifth instance, the decision of whether to institute legal proceedings. In the sixth and final instance, the decision of whether or not to seek to reach a consensus during these legal proceedings.

The significance of this in respect of 'a practical legal system' is that the act of going to court is a step in the development of a conflict that is preceded by a number of other steps. If the demand made on the courts increases, this may mean that there has been a change in the way that conflicts develop before reaching the courts. This may have a bearing on the communities in which individuals participate, or on the manner in which and the extent to which they are connected to one another. If the higher level of participation in society consists of forging a greater number of simplex relationships, relationships that fulfil a single function and that are often business relationships, allowance will have to be made for an increase, rather than a decrease, in the number of appeals to the courts and tribunals.

The second theory used in this cahier follows on from this. It concerns Putnam's 'social capital' approach (2000), which focuses on the ties between individuals. Social capital refers to social networks and the associated standards of reciprocity and trust. In this context, Putnam considers both the instrumental use by the individual of his or her network and the effects of the network on the behaviour of that individual. He emphasises in this respect that social capital is 'good' for those who find themselves inside the network within which the standards of trust and reciprocity apply, however that the effects do not always favour those outside of the network. This is not solely due to the fact that networks by definition exclude people. Like any form of capital, social capital may be used in order to achieve social, antisocial or immoral goals.

Putnam (2000) speaks of two types of social capital from the perspective of the individual: bonding and bridging. The bonding variant is exclusive, orientated towards solidarity within an individual homogenous group (for instance an organisation based on ethnicity) and in an instrumental sense specifically suited to supporting the individual within his or her own community. However at the same time, bonding social capital restricts the individual in terms of his or her development. It discourages people from forging social relationships with individuals who do not form part of their individual homogenous group. The remaining members of the homogenous group see the forging of such relationships as a threat to the survival of the group and the standards that apply within the group. In contrast to the bonding variant of social capital, there is the bridging variant. Bridging social capital consists of ties between

social networks: individuals who maintain relationships with members of different networks and who, in doing so, facilitate an exchange between both networks.

The significance of the distinction that Putnam makes between bonding and bridging social capital lies, in terms of 'a practical legal system' and striving to reduce the demand on courts and tribunals, in emphasising the ties between different social networks. The frequency with which individuals approach the courts with regard to settling disputes not only depends on the nature and intensity of the relationships that they have with each other, but also on the extent to which and the manner in which the networks that they form are also linked together. It may be assumed in this respect that the frequency with which appeals are made to the courts and tribunals is in inverse proportion to the frequency and strength of these ties. The closer the links between the two parties in the conflict, the greater the chance of success through mediation. This is not simply because it is easier to find a mediator who will be accepted by both parties to the dispute if he or she forms part of both networks, but also because both parties have a shared interest in preventing the conflict from escalating.

At the same time, this would appear to be an optimal situation. If the networks are so closely linked that they form a close-knit group or a network with a high level of bonding social capital, the honour at risk as a result of the conflict and the response to this conflict, as well as the individual's standing within the group, may cause the conflict to escalate. This may lead individuals to take an independent course of action (honour killings or blood feuds), however it may also lead them to approach the courts.

The third theory used in this regard is Ellickson's 'theory of norms' (1991). This theory focuses on the role played by standards in explaining a certain type of behaviour: the extent to which most people are generally prepared to cooperate with others, whilst these people are, at the same time, selfish individuals seeking to protect their own interests. According to Ellickson (1991), this combination of prosocial behaviour and selfishness is facilitated by a system of social control that works with the assistance of normative rules regarding appropriate behaviour in accordance with the circumstances, rules which are supported by sanctions. In this context, Ellickson (1991) makes a distinction between two types of sanctions, five types of parties that both prescribe regulations and impose sanctions (regulators) and five types of regulations largely relating to enforcement.

Ellickson (1991) emphasises the importance of enforcement in setting standards. Enforcement has three functions: to remove any doubt as to whether or not the standard is actually active; to make behaviour that does not conform to the standard unattractive for the individual by means of potential punishment; and to punish those who contravene these standards so that those who are motivated to comply with the standards do not lose this motivation or gain the impression that they are selling themselves short by imposing restrictions on their behaviour for the benefit of a public interest that is only served by a few.

Weak enforcement and failure to adhere to standards may cause a reduction in the extent to which the individual expects and relies on the government to generally enforce the standards. If a person's trust in the government diminishes, it becomes more likely that this individual will expect the extent

to which others allow their behaviour to be governed by standards to decrease, as the chance that they will be punished if they contravene these standards has become low(er). This means that a reduction in the level of trust that people place in the government leads to a reduction in the level of trust that they place in each other and therefore a decrease in social ties.

In applying government enforcement, it must be considered that this may have a negative influence on the extent to which individuals believe that they themselves or others must conform to standards. This is a distinct possibility for example in those situations in which the individual is inherently motivated to conform to certain standards, however where intervention on the part of the government leads the individual to perceive the situation differently, which changes his or her frame. In other words, an individual who imposes his own standards may, as a result of a sanctioned policy intervention, feel that he is no longer faced with a decision that he should make on the basis of his personal ethics. Instead, he may believe that he is faced with a decision where he himself is not a regulator, but rather where a third party has claimed this responsibility. On the basis of this, he may believe that his consideration of the different behavioural alternatives must be based primarily on the opportunities for profit and the risks in respect of punishment associated with the various behavioural alternatives.

This type of counterproductive effect of government enforcement is not only a risk in terms of punishment, but also in terms of reward. An individual who, on the basis of his personal ethics or his cultural frame and with a view to the policy aims, has displayed desirable behaviour, may be made aware of the fact that there are other options in respect of the types of behaviour that he can choose from. This can be the result of a general policy intervention that rewards behaviour and is largely focused on achieving a higher level of compliance with the standards on the part of those who were previously not doing so to a satisfactory extent. Furthermore, this is a decision between options in which his sense of self-interest is deemed to play a role: after all, it is this sense of self-interest that has been chosen to incite him to continue to comply with the standards. It then becomes a question of whether the reward is sufficient in this respect. If the individual believes that now that this behaviour is being rewarded, he actually deserves a greater reward for his compliance than he is currently being apportioned, the effect of the policy intervention may be a lesser degree of compliance than that was demonstrated prior to the policy intervention.

The use by the government of both punishments and rewards in order to generate a higher level of compliance may therefore affect the willingness of the individual to allow him or herself to be governed implicitly or explicitly in his or her behaviour by non-egocentric self-restraining standards and to take the interests of others into account. The actions of the government may in turn lead these others to believe that their decision as to whether to sanction the aforementioned individual, if this person is no longer observing the standards, should also be driven by self-interest and that it is not they, but rather the government who is responsible for enforcing the standards. The extent to which the government then enforces the standards therefore determines whether the parties to which these standards apply will display the behaviour envisaged to a sufficient extent.

The debate with regard to the various theories has resulted in three comments and three policy perspectives. The comments concern the motivating elements of legislation that are intended to incite the parties to which the standards apply to comply with these standards, the consequences of inadequate enforcement and the consequences of a greater level of participation in society. The policy perspectives relate to strengthening control and increasing the opportunities to participate in networks in which standards exist whose effects contribute towards achieving policy aims; extending the scope of the networks in which these standards exist; and the introduction of standards within networks that support the realisation of policy aims.

In this context, any policy interventions must be carefully selected so that they do not damage, but rather strengthen, the existing social fabric of standards and informal enforcement, in so far as this supports the realisation of the policy aims. The direct and indirect effects of existing policy interventions on the behaviour of parties to which the standards apply and on the standard communities within which the standards, that are, in terms of their operation, intentionally or unintentionally supported or hindered by the policy intervention, exist must therefore be verified.

Literatuur

Aviram, A.

Regulation by networks

Brigham young university law review, 2003, pp. 1179-1238

Bat Ye'or

The decline of Eastern Christianity under Islam. From jihad to dhimmitude: seventh-twentieth century (vertaald uit het Frans door M. Kochan en D. Littman)

Madison (N.J.), Fairleigh Dickinson University Press, 1996

Bengtson, V.L., P. Martin

Families and intergenerational relationships in aging societies: comparing the United States with German-speaking countries

Zeitschrift für Gerontologie und Geriatrie, jrg. 34, nr. 3, 2001, pp. 207-217

Bengtson, V., C. Rosenthal, L. Burtin

Paradoxes of families and aging. In: R.H. Binstock (red.), *The handbook of aging and the social sciences*

San Diego, Academic Press, 1996, pp. 253-282

Bijl, R.V., A. Zorlu, A.S. van Rijn, R.P.W. Jenissen, M. Blom

Integratiekaart 2005. De maatschappelijke integratie van migranten in de tijd gevolgd: trend- en cohortanalyses

Den Haag, WODC, 2005, cahier 2005-16

Blokland, A., P. Nieuwbeerta

Developmental and life course studies in delinquency and crime. A review of contemporary Dutch research

Den Haag, BJu Legal Publishers, 2006

Bohnet, I., B. Frey, S. Huck

More order with less law. On contract enforcement, trust, and crowding

American political science review, nr. 95, 2001, pp. 131-144

Bostom, A. (red.)

The legacy of Jihad: Islamic holy war and the fate of non-Muslims

New York, Prometheus Books, 2005

Boyd R., P.J. Richerson

Norms and bounded rationality. In: G. Gigerenzer & R. Selten (red.),

Bounded rationality. The adaptive toolbox

Cambridge/Londen, Massachusetts Institute of Technology, 2001, pp. 281-296

Braithwaite, J., P. Drahos

Zero tolerance, naming and shaming: is there a case for it with crimes of the powerful?

The Australian and New Zealand journal of criminology, nr. 35, 2002, pp. 269-288

Brehm, J., W. Rahn

Individual-level evidence for the causes and consequences of social capital

American journal of political science, jrg. 41, nr. 3, 1997, pp. 999-1024

Brenninkmeijer, A., M. van Ewijk, C. van der Werf

De aard en omvang van arbitrage en bindend advies in Nederland

Leiden, Research voor Beleid/E.M. Meijers Instituut, 2002

- Bruegmann, R.**
Sprawl. A compact history
 Chicago/Londen, The University of Chicago Press, 2005
- Bruggen, A.C. van**
Individual production of social well-being: an exploratory study
 Groningen, ICS, 2001
- Burt, R.S.**
 Structural holes versus network closure as social capital. In: N. Lin, K. Cook, R. Burt (red.), *Social capital: theory and research*
 New York, Aldine de Gruyter, 2001, pp. 31-56
- Burt, R.S.**
 The social capital of structural holes. In: M.F. Guillén, R. Collins, P. England e.a. (red.), *The new economic sociology: developments in an emerging field*
 New York, Russell Sage Foundation, 2002, pp. 148-192
- Burt, R.S.**
 Structural holes and good ideas
American journal of sociology, jrg. 110, nr. 2, 2004, pp. 349-399
- Camerer, C.F.**
 Taxi drivers and beauty contests
Engineering and science, nr. 1, 1997, pp. 10-19
- Coleman, J.S.**
 Social capital in the creation of human capital
The American journal of sociology, jrg. 94, 1988, pp. 95-120
- Coleman, J.S.**
Foundations of social theory
 Cambridge (VS)/Londen, The Belknap Press of Harvard University Press, 1994
- Combrink-Kuiters, L., E. Niemeijer, M. ter Voert**
Ruimte voor mediation. Evaluatie van projecten bij de rechterlijke macht en gefinancierde rechtsbijstand
 Den Haag, WODC, 2003, Onderzoek & Beleid 210
- Conklin, J.E.**
Why crime rates fell
 Boston/New York e.a., Allyn & Bacon, 2003
- Croes, M.**
 In staat van geweld
Tijdschrift voor criminologie, jrg. 47, nr. 2, 2005, pp. 210-219
- Croes, M., P. Tammes**
 'Gif laten wij niet voortbestaan.' Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945
 Amsterdam, Aksant, 2006,
http://webdoc.ubn.kun.nl/mono/c/croes_m/gif_lawin.pdf
- Croes, M., M. van Gammeren-Zoetewij**
 Vertrouwen in de geschilbeslechtingdelta
Mens en maatschappij, jrg. 82, nr. 1, 2007, pp. 51-71
- Crüger, A.**
Bargaining theory and fairness. A theoretical and experimental approach considering freedom of choice and the crowding-out of intrinsic motivation
 Berlin, Duncker & Humblot GmbH, 2002

Cullen, J.B., S.D. Levitt

Crime, urban flight and the consequences for cities

The review of economics and statistics, jrg. 81, nr. 2, 1999, pp. 159-169

Dalrymple, T.

Life at the bottom. The worldview that makes the underclass

Chicago, Ivan R. Dee, 2001

Dalrymple, T.

When islam breaks down. In: T. Dalrymple, *Our culture, what's left of it. The mandarins and the masses*

Chicago, Ivan R. Dee, 2005, pp. 283-295

DiPasquale, D., E.L. Glaeser

Incentives and social capital: are homeowners better citizens?

Journal of urban economics, nr. 45, 1999, pp. 354-384

Dorbeck-Jung, B.R., M.J., Oude Vrielink-van Heffen, G.H. Reussing

Open normen en regeldruk. Een onderzoek naar de kosten en oorzaken van irritaties bij open normen in de kwaliteitszorg

Enschede, Universiteit Twente, 2005

Durlauf, S.N., M. Fauchamps

Social capital. In: Ph. Aghion, S.N. Durlauf (red.), *Handbook of economic growth*

North-Holland, Elsevier, 2005, pp. 1639-1699

Eggen, A.Th.J., W. van der Heide (red.)

Criminaliteit en rechtshandhaving 2004

Den Haag, Boom juridische uitgevers/CBS/WODC, 2005

Elias, N., J.L. Scotson

De gevestigden en de buitenstaanders. Een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten

Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum, 1976

Ellickson, R.C.

Order without law. How neighbors settle disputes

Cambridge (VS), Harvard University Press, 1991

Expertisecentrum rechtshandhaving

De tafel van elf

Den Haag, Ministerie van Justitie, 2004

Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO)

Maize in human nutrition

Rome, FAO, 1992

<http://www.fao.org/docrep/T0395E/T0395E00.HTM>

Fehr, E., U. Fischbacher

Social norms and human cooperation

Trends in cognitive sciences, jrg. 8, nr. 4, 2004a, pp. 185-190

Fehr, E., U. Fischbacher

Third-party punishment and social norms

Evolution and human behaviour, jrg. 25, nr. 1, 2004b, pp. 63-87

Fehr, E., U. Fischbacher, S. Gächter

Strong reciprocity, human cooperation and the enforcement of social norms

Human nature, jrg. 13, nr. 1, 2002, pp. 1-25

- Fehr, E., S. Gächter**
Do incentive contracts undermine voluntary cooperation?
Working paper Institute for Empirical Research in Economics
Zürich, University of Zürich, 2002
- Fein, H.**
Accounting for genocide. National responses and Jewish victimization during the Holocaust
Chicago/London, The University of Chicago Press, 1979
- Feldman, Y., R.J. MacCoun**
Some well-aged wines for the “new norms” bottles: Implications of social psychology for law and economics. In F. Parisi, V. Smith (red.), *The law and economics of irrational behaviour*
Chicago, University of Chicago Press, 2005, pp. 358-394
- Ferwerda, H., F. van Leiden**
Eerwraak of eengerelateerd geweld? Naar een werkdefinitie
Den Haag, WODC, 2005
- Fiers, L.M.J., A. Jansen**
Het succes van buurtbemiddeling. Resultaten van het evaluatieonderzoek
Utrecht, Landelijk Expertisecentrum Buurtbemiddeling, 2004
- Flache, A.**
The double edge of networks
Amsterdam, Thesis Publishers, 1996
- Flap, H., T. Snijders, B., Völker, M. van der Gaag**
Measurement instruments for social capital of individuals
Questionnaire 2003, <http://www.xs4all.nl/~gaag/work/SSND.pdf>
- Fraenkel, E.**
Der Doppelstaat. Recht und Justiz im ‘Dritten Reich’
Frankfurt/Main, Fischer Verlag, 1984
- Frey, B., L. Goette**
Does pay motivate volunteers?
Working Paper Institute for Empirical Research in Economics
Zürich, Universität Zürich, 1999
- Frey, B., R. Jegen**
Motivation crowding theory
Journal of economic surveys, jrg. 15, nr. 5, 2001, pp. 589-612
- Fukuyama, F.**
Trust: the social virtues and the creation of prosperity
London, Hamish Hamilton, 1995
- Fukuyama, F.**
Social capital, civil society and development
Third world quarterly, jrg. 22, nr. 1, 2001, pp. 7-20,
<http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm>
- Gaag, M.P.J. van der**
Measurement of individual social capital
Groningen, ICS, 2005
- Gaag, M. van der, T. Snijders**
Proposals for the measurement of individual social capital. In: H.D. Flap, B. Volker (red.), *Creation and returns of social capital*
London, Routledge, 2004, pp. 199-218

Galanter, M.

Gerechtigheid in verschillende gedaanten. In: Vakgroep rechtsfilosofie, rechtssociologie en rechtsinformatica RUG (red.), *Een kennismaking met de rechtssociologie en rechtsantropologie. De effectiviteit van het recht* Nijmegen, Aers Aequi Libri, 1992, pp. 445-470

Geest, G. de, B. Depoorter, S. Vanneste

Hoe groot zijn de inherente beperkingen van rechtseconomie bij criminaliteitsvraagstukken?
NJB, jrg. 37, 2004, pp. 1920-1929

Gellner, E.

Nations and nationalism
Oxford, Blackwell, 1983

Gert, B.

Morality. Its nature and justification
New York/Oxford, Oxford University Press, 1998

Gestel, R.A.J. van, M.L.M. Hertog

Wat is regeldruk? Een verkennende internationale literatuurstudie
Den Haag, WODC, 2006

Gigerenzer, G.

On narrow norms and vague heuristics: a reply to Kahneman and Tversky (1996) *Psychological review*, jrg. 103, nr. 3, 1996, pp. 592-596

Gigerenzer, G.

Adaptive thinking. Rationality in the real world
New York, Oxford University Press, 2000

Gigerenzer, G., D.G. Goldstein

Betting on one good reason: the take the best heuristic. In G. Gigerenzer, P.M. Todd, ABC Research Group (red.), *Simple heuristics that make us smart* Oxford, Oxford University Press, 1999, pp. 75-95

Gigerenzer, G., P.M. Todd

Fast and frugal heuristics: the adaptive toolbox. In: G. Gigerenzer, P.M. Todd, ABC Research Group (red.), *Simple heuristics that make us smart* Oxford, Oxford University Press, 1999, pp. 3-34

Gijsberts, M., J. Dagevos

Uit elkaars buurt. De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming
Den Haag, SCP, 2005

Gilboa, I., D. Schmeidler

A theory of case-based decisions
Cambridge (VS), Cambridge University Press, 2001

Gilovich, T., D. Griffin

Introduction. Heuristics and biases: then and now. In: T. Gilovich, D. Griffin, D. Kahneman (red.), *Heuristics and biases. The psychology of intuitive judgment* Cambridge, Cambridge University Press, 2002, pp. 1-18

Glaeser, E.L.

The formation of social capital
ISUMA, jrg. 2, nr. 1, 2001, pp. 34-40

Glaeser, E.L., J. Gyourko

Urban decline and durable housing
Journal of political economy, jrg. 113, nr. 2, 2005, pp. 345-375

- Glaeser, E.L., D.I. Laibson, J.A. Scheinkman, C.I. Soutter**
 Measuring trust
The quarterly journal of economics, jrg. 115, nr. 3, 2000, pp. 811-846
- Glaeser, E.L., B.I. Sacerdote**
 The social consequences of housing
Journal of housing economics, jrg. 9, nr. 1, 2000, pp. 1-23
- Glaeser, E.L., B.I. Sacerdote**
 Why is there more crime in cities?
The journal of political economy, jrg. 107, nr. 6, afl. 2, 1999, pp. 225-258
- Glaeser, E.L., B.I. Sacerdote, J.A. Scheinkman**
 Crime and social interactions
The quarterly journal of economics, jrg. 111, nr. 2, 1996, pp. 507-548
- Glaeser, E.L., B.I. Sacerdote, J.A. Scheinkman**
The social multiplier
 Cambridge (VS), NBER, 2002
- Gluckman, H.M.**
The judicial process among the Barotse of Northern Rhodesia (Zambia)
 Manchester, Manchester University Press, 1973
- Goldstein D.G., G. Gigerenzer**
 The recognition heuristic: how ignorance makes us smart. In: G. Gigerenzer, P.M. Todd, ABC Research Group (red.), *Simple heuristics that make us smart*
 Oxford, Oxford University Press, 1999, pp. 37-58
- Granovetter, M.**
 The strength of weak ties
American journal of sociology, jrg. 78, nr. 6, 1973, pp. 1360-1380
- Griffiths, J.**
 The general theory of litigation – a first step
Zeitschrift für Rechtssoziologie, nr. 5, 1983, pp. 145-201
- Griffiths, J.**
 The division of labor in social control. In: D. Black (red.), *Toward a general theory of social control. Vol. 1: fundamentals*
 Orlando, Academic Press, 1984, pp. 37-70
- Griffiths, J.**
 Normative and rational choice accounts of human social behavior
European journal of law and economics, nr. 2, 1995, pp. 285-299
- Griffiths, J.**
 Relational distance. In: J. Griffiths (red.), *De sociale werking van het recht. Een kennismaking met de rechtssociologie en rechtsantropologie*
 Nijmegen, Ars Aequi Libri, 1996, pp. 754-758
- Hardin, G.**
 The tragedy of the commons
Science, nr. 162, 1968, pp. 1243-1248
- Henrich, J., W. Albers, R. Boyd, e.a.**
 Group report: what is the role of culture in bounded rationality? In: G. Gigerenzer, R. Selten (red.), *Bounded rationality. The adaptive toolbox*.
 Cambridge/Londen, Massachusetts Institute of Technology, 2001, pp. 343-359

Hutchinson, J.M.C., G. Gigerenzer

Simple heuristics and rules of thumb: where psychologists and behavioural biologist might meet

Behavioural processes, nr. 69, 2005, pp. 97-124

Jolls, C., C.R. Sunstein, R.H. Thaler

A behavioural approach to law and economics. In: C. R. Sunstein (red.),

Behavioral law and economics

New York, Cambridge University Press, 2004, pp. 13-58

Kahneman, D., S. Frederick

Representativeness revisited: attribute substitution in intuitive judgment. In: T. Gilovich, D. Griffin, D. Kahneman (red.), *Heuristics & biases: the psychology of intuitive judgment*

New York, Cambridge University Press, 2002, pp. 49-81

Kahneman, D., A. Tversky

Conflict resolution: a cognitive perspective. In: K.J. Arrow, R.H. Mnookin, L. Ross e.a. (red.), *Barriers to conflict resolution*

New York/Londen, W.W. Norton & Company, 1995, pp. 44-60

Kahneman, D., A. Tversky

On the reality of cognitive illusions

Psychological review, jrg. 103, nr. 3, 1996, pp. 582-591

Kelman, H.C.

Compliance, identification and internalization. Three processes of attitude change

The journal of conflict resolution: a quarterly for research related to war and peace, jrg. 2, nr. 1, 1958, pp. 51-60

Keijser, J.W. de, P.J. van Koppen, H. Elffers

Op de stoel van de rechter. Oordeelt het publiek net zo als de strafrechter?

Den Haag, Raad voor de rechtspraak, 2006

Klein, G.

The fiction of optimization. In: G. Gigerenzer, R. Selten (red.), *Bounded rationality. The adaptive toolbox*

Cambridge/Londen, Massachusetts Institute of Technology, 2001, pp. 103-121

Kleinhans, R.J.

Sociale implicaties van herstructurering en herhuisvesting

Delft, DUP Science, 2005

Klijn, A., M. Croes

Wil het volk ook meedoen? Burgers over hun bereidheid tot deelname aan de strafrechtspraak

Rechtstreeks, jrg. 4, nr. 1, 2007, pp. 80-102

Kruisbergen E., M. Croes

Verdeelde belangen: vergrijzing en de multi-etnische samenleving

Justitiële verkenningen, nr. 3, 2006, pp. 42-54

Kwak, A.J.

Over legitimiteit vóór en áchter de rechter. In: A.F.M. Brenninkmeijer e.a. (red.), *De taakopvatting van de rechter*

Den Haag, Boom, 2003

Lesthaege R., J. Surkyn

Grondslagen en verspreiding van de tweede demografische transitie

Justitiële verkenningen, nr. 3, 2006, pp. 75-102

Levine, H.G., C. Reinerman

From prohibition to regulation: lessons from alcohol policy for drug policy
The Milbank quarterly, jrg. 69, nr. 3, 1991, pp. 461-494

Levitt, S.D.

The effect of prison population size on crime rates: evidence from prison overcrowding litigation

The quarterly journal of economics, jrg. 111, nr. 2, 1996, pp. 319-351

Levitt S.D., S.J. Dubner

Freakonomics. A rogue economist explores the hidden side of everything
New York, HarperCollins, 2005

Lindenberg, S.

Framing, empirical evidence, and applications. In: E. Boettcher (red.),
Jahrbuch für neue politische Ökonomie, jrg. 12, 1993a, pp. 11-38

Lindenberg, S.

Rights to act and beliefs

Journal of institutional and theoretical economics, nr. 149/1, 1993b, pp. 233-239

Lindenberg, S.

Norms and the power of loss: Ellickson's theory and beyond

Journal of institutional and theoretical economics, nr. 150/1, 1994, pp. 101-113

Lindenberg, S.

Choice-centred versus subject-centred theories in the social sciences: the influence of simplification on explananda

European sociological review, jrg. 12, nr. 2, 1996a, pp. 147-158

Lindenberg, S.

Continuities in the theory of social production functions. In: H.

Ganzeboom, S. Lindenberg (red.), *Verklarende sociologie. Opstellen voor Reinhard Wippler*

Amsterdam, Thela Thesis, 1996b, pp. 169-184

Lindenberg, S.

Social rationality versus rational egoism. In J.H. Turner (red.), *Handbook of sociological theory*

New York, Kluwer Academic/Plenum publishers, 2002, pp. 635-668

Lindenberg, S.

Intrinsic motivation in a new light

Kyklos. Internationale Zeitschrift für Sozialwissenschaften, jrg. 54, nr. 2, 2001, pp. 317-342

Lindenberg S., B.S. Frey

Alternatives, frames and relative prices: a broader view of rational choice theory

Acta sociologica, nr. 36, 1993, pp. 191-205

Lofland, L.H.

The public realm: exploring the city's quintessential social territory

New York, Aldine de Gruyter, 1998.

Lyons, B.

Game theory. In: S. Hargreaves Heap, M. Hollis, B. Lyons e.a. (red.), *The theory of choice. A critical guide*

Oxford/Cambridge (VS), Blackwell Publishers, 1992, pp. 93-129

- Lünnemann, K., H. Boutelier, M. Goderie e.a.**
Beschermingsarrangementen. Recht doen vanuit het perspectief van de burger
 Utrecht, Verwey Jonker Instituut, 2005
- Maslow, A.H.**
 A theory of human motivation
Psychological review, nr. 50, 1943, pp. 370-396
- Neve, R., L. Vervoorn, F.L. Leeuw e.a.**
Eerste inventarisatie van contraterrorismebeleid: Duitsland, Frankrijk, Italië, Spanje, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten – ‘research in progress’
 Den Haag, WODC, 2006, cahier 2006-3
- Newman, O.**
Defensible space. Crime prevention through urban design
 New York, Macmillan Publishing Co., 1973
- Niemeijer, E.**
Geschillen over bouwplannen. Een rechtssociologisch onderzoek naar de betekenis van regels en afhankelijkheid voor de beslechting van geschillen tussen burger en gemeente over bouwen en ruimtelijke ordening
 Deventer, Kluwer, 1991
- Ohmura, Y., T. Yamagishi**
 Why do people reject unintended inequity? Responders' rejection in a truncated ultimatum game
Psychological reports, jrg. 96, nr. 2, 2005, pp. 533-541
- Olsen, M.**
The logic of collective action. Public goods and the theory of groups
 Cambridge, Harvard University Press, 1971
- Ormerod, P.**
Why most things fail. Evolution, extinction and economics
 London, Faber and Faber, 2005
- Ormerod, P., C. Mounfield, L. Smith**
 Non-linear modelling of burglary and violent crime in the UK. In: Home Office, *Modelling crime and offending. Recent developments in England and Wales. Occasional paper no. 80*
 Londen, Home Office, 2003
<http://www.homeoffice.gov.uk/rds/pdfs2/occ80modelling.pdf>
- Ostrom, E., T.K. Ahn**
 Introduction. In: E. Ostrom, T.K. Ahn (red.), *Foundations of social capital*
 Cheltenham/Northampton, Edward Elgar, 2003
- Pawson, R.**
 Evidence and policy and naming and shaming
Policy Studies, jrg. 23, nr. 3-4, 2002, pp. 211-230
- Peper, B., F. Spierings, W. de Jong e.a.**
Bemiddelen bij conflicten tussen burens. Een sociaal-wetenschappelijke evaluatie van experimenten met buurtbemiddeling in Nederland
 Delft, Eburon, 1999
- Pettit, P.**
Rules, reasons and norms. Selected essays
 Oxford, Clarendon Press, 2002
- Peters, S.L.**
The social psychology of being better off than others
 Utrecht, Kurt Lewin Instituut, 2005

Phalet, K., D. Güngör

Moslim in Nederland. Religieuze dimensies, etnische relaties en burgerschap
Den Haag, SCP, 2005

Pharr, S.J., Putnam, R.D. (red.)

Disaffected democracies: what's troubling the trilateral countries?
Princeton, Princeton University Press, 2000

Piliavin, J.A., H.-W. Charng

Altruism: a review of recent theory and research
Annual review of sociology, jrg. 16, 1990, pp. 27-65

Posner, E.A.

Law and social norms
Cambridge (VS), Harvard University Press, 2002

Posner, R.A., E.B. Rasmusen

Creating and enforcing norms, with special reference to sanctions
International review of law and economics, jrg. 19, nr. 3, 1999, pp. 369-382

Putnam, R.D.

Bowling alone: America's declining social capital
Journal of democracy, nr. 1, 1995, pp. 65-78

Putnam, R.D.

Bowling alone. The collapse and revival of American community
New York/Londen, Simon & Schuster, 2000

Putnam, R.D.

Social capital measurement and consequences
ISUMA, jrg. 2, nr. 1, 2001, pp. 41-51

Putnam, R.D.

E pluribus unum: diversity and community in the twenty-first century. The
2006 Johan Skytte Prize Lecture
Scandinavian political studies, jrg. 30, nr. 2, 2007, pp. 137-174

Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO)

Geen woorden maar daden. Bijdrage aan het normen en waarden debat
Den Haag, RMO, 2002

Raad voor de rechtspraak

De rechtspraak. Jaarverslag 2003
Den Haag, Raad voor de rechtspraak, 2004

Raad voor de rechtspraak

De rechtspraak. Jaarverslag 2004
Den Haag, Raad voor de rechtspraak, 2005

Raad voor de rechtspraak

De rechtspraak. Jaarverslag 2005
Den Haag, Raad voor de rechtspraak, 2006

Raad voor de rechtspraak

De rechtspraak. Jaarverslag 2006
Den Haag, Raad voor de rechtspraak, 2007

Rakt, M. van de, P. Nieuwebeerta, N.D. de Graaf

Zo vader zo zoon? De intergenerationele overdracht van criminaliteit
Tijdschrift voor criminologie, jrg. 48, nr. 4, 2006, pp. 345-360

- Rieskamp, J., U. Hoffrage**
 When do people use simple heuristics, and how can we tell? In: G. Gigerenzer, P.M. Todd, ABC Research Group (red.), *Simple heuristics that make us smart*
 Oxford, Oxford University Press, 1999, pp. 141-167
- Routledge, B.R.**
 Economics of the Prisoner's Dilemma: a background. In: P.A. Danielson (red.), *Modeling rationality, morality and evolution*
 New York/Oxford, Oxford University Press, 1998, pp. 92-118
- Sageman, M.**
Understanding terror networks
 Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2004
- Schwartz, R.D., J.C. Miller**
 Legal evolution and societal complexity
American journal of sociology, jrg. 70, nr. 2, 1964, pp. 159-169
- Simon, H.A.**
 Rational choice and the structure of the environment
Psychological review, jrg. 63, nr. 2, 1956, pp. 129-138
- Simon, H.A.**
 Theories of decision-making in economics and behavioral science
American economic review, nr. 49, 1959, pp. 253-283
- Simon, H.A.**
 Theories of bounded rationality. In: C.B. Radner, R. Radner (red.), *Decision and organization*
 Amsterdam, North-Holland Publishing Company, 1972, pp. 161-176
- Simon, H.A.**
 Cognitive architectures and rational analysis: comment. In: K. van Lehn (red.), *Architectures for intelligence. The twenty-second Carnegie Mellon symposium on cognition*
 Hillsdale, Lawrence Erlbaum Associates, 1991, pp. 25-39
- Sloman, S.A.**
 Two systems of reasoning. In T. Gilovich, D. Griffin, D. Kahneman (red.), *Heuristics and biases: the psychology of intuitive judgment*
 New York, Cambridge University Press, 2002, pp. 379-396
- Stoter, W.S.R., N.J.H. Huls**
Wie draagvlak zoekt, die regeldruk ontmoet! Een onderzoek naar de wijze waarop participatie van belanghebbenden in het wetgevingsproces leidt tot regeldruk
 Rotterdam, Erasmus Universiteit, 2006
- Sobel, J.**
 Can we trust social capital?
Journal of economic literature, jrg. 40, 2002, pp. 139-154
- Spencer, R.**
The truth about Muhammad: founder of the world most intolerant religion
 Washington, Regnery Publishing Inc., 2006
- Stark, R.**
The victory of reason. How Christianity led to freedom, capitalism and western success
 New York, Random House, 2005

Sugden, R.

How people choose. In: S. Hargreaves Heap, M. Hollis, B. Lyons e.a.,
The theory of choice. a critical guide
Oxford/Cambridge (VS), Blackwell Publishers, 1992, pp. 36-50

Sunstein, C.R.

Social norms and social roles
Columbia law review, jrg. 96, nr. 4, 1996, pp. 903-968

Sunstein, C.R.

Behavioral analysis of law
The University of Chicago law review, jrg. 64, nr. 4, 1997, pp. 1175-1196

Sunstein, C.R.

Hazardous heuristics. Review of Thomas Gilovich, Dale Griffin, and Daniel
Kahneman, heuristics and biases: the psychology of intuitive judgment
University of Chicago law review, jrg. 70, nr. 2, 2003, pp. 751-782

Sunstein, C.R.

Behavioral law and economics
New York, Cambridge University Press, 2004a

Sunstein, C.R.

Fear and liberty
Social research, jrg. 71, nr. 4, 2004b, pp. 967-996

Sunstein, C.R.

Moral heuristic
The behavioral and brain sciences, jrg. 28, nr. 5, 2005, pp. 531-541

Sunstein, C.R., R.H. Thaler

Libertarian paternalism is not an oxymoron
The University of Chicago law review, jrg. 70, nr. 4, 2003, pp. 1159-1202

Suurmond, G., B. van Velthoven

*Handhaven: eerst kiezen, dan doen. Economische mogelijkheden en
beperkingen*
Den Haag, Ministerie van Justitie, 2004

Sykes, G.M.

Legal needs of the poor in the city of Denver
Law and society review, nr. 4, 1969, pp. 255-279

Tenbrunsel A.E., D.M. Messick

Sanctioning systems, decision frames and cooperation
Administrative science quarterly, jrg. 44, 1999, pp. 684-707

Todd, P.M.

Fast and frugal heuristics for environmentally bounded minds. In:
G. Gigerenzer, R. Selten (red.), *Bounded rationality. The adaptive toolbox*
Cambridge/Londen, Massachusetts Institute of Technology, 2001, pp. 51-70

Tversky A., D. Kahneman

Judgment under uncertainty: heuristics and biases. In: D. Kahneman,
P. Slovic, A. Tversky (red.), *Judgment under uncertainty: heuristics and
biases*
Cambridge (VS), Cambridge University Press, 1982, pp. 3-22

Tversky, A., D. Kahneman

Extensional versus intuitive reasoning: the conjunction fallacy in probability
judgment. In: T. Gilovich, D. Griffin, D. Kahneman (red.), *Heuristics and
biases. The psychology of intuitive judgment*
Cambridge, Cambridge University Press, 2002, pp. 19-48

Twining, W.

Alternative to what? Theories of litigation, procedure and dispute settlement in Anglo-American jurisprudence: some neglected classics
The Modern Law Review, jrg. 56, nr. 3, 1993, pp. 380-392

Ulen, T.S.

Rational choice theory in law and economics. In: B. Bouckaert, G. de Geest, *Encyclopedia of law and economics*
Cheltenham, Edward Elgar, 2000, deel 1, pp. 790-818

Ultee, W., W. Arts, H. Flap

Sociologie: vragen uitspraken bevindingen
Groningen, Wolters-Noordhoff, 1996

Varese F., M. Yaish

The importance of being asked. The rescue of Jews in Nazi Europe
Rationality and society, jrg. 12, nr. 3, 2000, pp. 307-334

Velthoven, B.C.J. van, M.J. ter Voert

Geschildbeslechtigingsdelta 2003. Over verloop en afloop van (potentieel) juridische problemen van burgers
Den Haag, WODC/Boom juridische uitgevers, 2004, Onderzoek & Beleid 219

Völker, B., H. Flap

The liability of weak ties in communist societies. The case of the former GDR
Rationality and society, nr. 13, 2001, pp. 401-428

VROM

Ruimte geven, bescherming bieden. Een visie op de woningmarkt
Den Haag, VROM, 2006

Wagenaar, W.A.

Identifying Ivan. A case study in legal psychology
Leiden, Harvester/Wheatsheaf, 1988

Weale, A.

Homo economicus, homo sociologicus. In: S. Hargreaves Heap, M. Hollis, B. Lyons e.a. (red.), *The theory of choice. a critical guide*
Oxford/Cambridge (VS), Blackwell Publishers, 1992, pp. 62-72

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)

De toekomst van de nationale rechtsstaat
Den Haag, Sdu, 2002

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)

Waarden, normen en de last van het gedrag
Amsterdam, Amsterdam University Press, 2003

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)

Dynamiek in islamitisch activisme. Aanknopingspunten voor democratisering en mensenrechten
Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006a

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)

De verzorgingsstaat herwogen: over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden
Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006b

Wittebrood, K.

Slachtoffers van criminaliteit
Den Haag, SCP, 2006

Womach, J.

U.S. tobacco production, consumption, and export trends

Washington, 2003, Congressional Research Service

<http://www.nationalaglawcenter.org/assets/crs/RL30947.pdf>

Yamagishi, T.

Trust and social intelligence

Tokyo, Tokyo University Press, 1998

Yamagishi, T.

Trust as a form of social intelligence. In: K.S. Cook (red.), *Trust in society*

New York, Russell Sage Foundation, 2001, pp. 121-147

Yamagishi, T.

Social dilemma. In: G. Ritzer (red.) *Encyclopedia of social theory* vol. 2.

Thousand Oaks/Londen, Sage, 2005, pp. 731-735

Yamagishi, T., M. Kikuchi, M. Kosugi

Trust, gullibility, and social intelligence

Asian journal of social intelligence nr. 2, 1999, pp. 145-161

Yamagishi, T., S. Tanida, R. Mashima e.a.

You can judge a book by its cover. Evidence that cheaters may look different from cooperators

Evolution and human behavior, nr. 24, 2003, pp. 290-301

Bijlagen

In de bijlagen wordt op de drie behandelde sociaal-wetenschappelijke theorieën nader ingegaan. Het gaat hierbij om een wetenschappelijke verdieping van en kritiek op de verschillende invalshoeken zoals deze in het eerste deel van het cahier zijn gebruikt. Bijlage I concentreert zich op de *litigation theory*, bijlage II behandelt in het verlengde hiervan de rationele keuzetheorie. Voor de theorie is in het eerste deel geen expliciete aandacht geweest hoewel elementen uit deze theorie veelvuldig zijn gebruikt. Bijlage III gaat nader in op de *theory of norms* terwijl bijlage IV zich concentreert op sociaal kapitaal.

Bijlage I

Litigation theory

In deze bijlage wordt nader op de *litigation theory* van Griffiths (1983) ingegaan en worden hierbij enige kritische kanttekeningen gezet.

In 1983 publiceerde John Griffiths (1983) een belangrijk artikel over de *litigation theory*. In dit artikel schetste hij een algemeen referentiekader voor de bestudering van de beslechting van conflicten.¹ Binnen dit referentiekader staat de bestudering van het recht als proces centraal. Het gaat daarbij niet om kwesties die betrekking hebben op de onafhankelijkheid en onpartijdigheid van de rechter, of de rechtvaardigheid van wetten of procedures, maar om de empirische vraag hoe conflicten zich ontwikkelen en onder welke condities welke uitkomsten worden bereikt. Het recht speelt hierbij in zoverre een rol dat het een arena biedt waarbinnen belanghebbenden om een bepaalde inzet strijd met elkaar kunnen leveren. Deze strijd dient te worden gevoerd met voorgeschreven middelen en volgens voorgeschreven procedures zodat de maatschappelijke machtsverschillen tussen de partijen in het conflict een zo gering mogelijke rol spelen. Wanneer de partijen tijdens de gang van hun conflict geen voor beide acceptabele situatie weten te bereiken, wat overigens niet hetzelfde hoeft te zijn als een oplossing of beëindiging van het conflict, dan voorziet de rechter in een beslissing.

Een dergelijke beslissing wordt door de rechter slechts in een beperkt aantal gevallen genomen. Niet meer dan 6,5 procent van de (potentieel) juridische problemen waarmee mensen op civiel- en bestuursrechtelijk gebied te maken krijgen, kennen een rechterlijke beslissing als eindoplossing. Terwijl in 9,2 procent van de gevallen mensen überhaupt niets ondernemen om het probleem op te lossen, wordt in nog eens 40,1 procent van de (potentieel) juridische problemen de ontstane situatie 'geslikt'. In bijna evenveel gevallen, 44,2 procent, bereiken de conflictpartijen zelf overeenstemming, al dan niet na inschakeling van deskundige hulp (Van Velthoven & Ter Voert 2004: 91-92).

Cijfers als deze maken duidelijk dat zich in de 'schaduw van het recht' aanzienlijk meer voltrekt dan wat louter in de rechtszaal gebeurt. Wanneer geschilpartijen een beroep op de rechter doen, hebben zij reeds een aantal fases in het conflict doorlopen. De keuze om met een (potentieel) juridisch probleem naar de rechter te gaan wordt over het algemeen niet zo snel genomen. Als het zover komt, is het binnen andere ordenende normgemeenschappen (Galanter 1992: 460) als het gezin, de onderneming, de kerk, de vereniging, de buurt of het handelsnetwerk reeds onmogelijk gebleken het probleem op te lossen.

Micro- en macrovragen

Hoewel Griffiths meent dat een theorie over geschilgedrag een gedragstheorie zou moeten zijn die zich met menselijk handelen bezighoudt (Griffiths 1983: 160), volgt hier volgens hem niet uit dat het gedrag van individuen in deze theorie centraal staat. Bij Griffiths staat voorop dat een theorie over geschil-

¹ Griffiths (1983: 1960) meent dat een theorie over geschilbeslechting een falsificeerbare empirische theorie zou moeten zijn. De *litigation theory* is dat niet.

gedrag een sociale theorie is in die zin dat de sociale feiten waar het in deze theorie om gaat macrofeiten zijn, en de sociale variabelen die er onderdeel van vormen kenmerken van samenlevingen zijn.

Volgens Griffiths volgt hieruit dat normatieve concepten als de toegang tot rechtspraak en legitimiteit geen onderdeel van de theorie vormen. Dat geldt ook voor persoonlijke motieven, ervaringen en karakteristieken. Voorbeelden hiervan zijn de ervaringen met en reacties op geschilbeslechting en persoonlijke eigenschappen als de geneigdheid tot agressie. Pas wanneer agressie systematisch ongelijk over de populatie zou zijn verdeeld en zou samenvallen met een kenmerk van de samenleving, bijvoorbeeld wanneer agressiviteit vaker zou voorkomen bij mannen dan bij vrouwen, is er naar Griffiths meent sprake van een sociaal feit dat in een theorie over geschilgedrag thuis hoort. Wat dan in de theorie wordt opgenomen, is echter niet de mate van individuele geneigdheid tot agressiviteit, maar de verdeling hiervan over de geslachten: 'if men are more aggressive than women, and aggressive people litigate more, then men wil litigate more than women' (Griffiths 1983: 160). Griffiths beweert in feite alleen geïnteresseerd te zijn in uitspraken als 'in samenleving x wordt meer geprocedeerd dan in samenleving y, want samenleving x bestaat voor een hoger percentage uit mannen dan samenleving y'.

Door een dergelijke naar structureel functionalisme neigende benadering te kiezen, gaat Griffiths echter voorbij aan het begrijpen van het gedrag van de individuen dat aan de basis ligt van de sociale feiten die hij wel wil doorgronden. Wanneer opvattingen over legitimiteit en toegang tot rechtspraak systematisch van invloed zijn op het geschilgedrag van individuen, dan dragen zij bij aan de verklaring van de gemaakte keuzen en de gevolgen hiervan op geaggregeerd niveau. Dit geldt ook eveneens de mate van agressiviteit. Wanneer de mate van agressief gedrag van individuen onder invloed van verschillende condities systematisch varieert, resulteren verschillende condities op macro-niveau in systematisch verschillende sociale feiten, en wellicht andere feiten dan die Griffiths veronderstelt.

Wat Griffiths over het hoofd ziet, is het belang van kennis over het gedragsmechanisme dat in de geaggregeerde gevolgen van het individuele handelen besloten ligt. Door aandacht voor individuele gedragingen buiten de orde te verklaren, blijft op macroniveau bijvoorbeeld onduidelijk waardoor mannen meer procederen dan vrouwen. Mannen onderscheiden zich immers op meerdere kenmerken van vrouwen: over het geheel genomen is zowel de mate waarin zij maatschappelijke participeren als hun inkomen hoger. Net zoals een hogere mate van agressiviteit tot een hogere geneigdheid tot procederen kan leiden, zou een hogere participatiegraad in meer (potentieel) juridische problemen kunnen resulteren en daarmee tot in meer procedures kunnen uitmonden (Sykes 1969). Een hoger inkomen zou daarnaast de eventuele rem die door de kosten van het procederen op de geneigdheid tot procederen wordt gezet in betekenis kunnen verminderen. Een hoger inkomen gaat dan samen met een hogere mate van procederen. Het geconstateerde verschil tussen mannen en vrouwen in de mate waarin zij procederen hoeft op individueel niveau dus niet of niet louter in de mate van agressiviteit te liggen. Dit zou vervolgens kunnen betekenen dat in samenlevingen waar de participatiegraad en de inkomensverdeling tussen mannen en vrouwen meer gelijk zijn, de mate waarin vrouwen procederen zich niet meer onderscheidt van de mate waarin mannen dat doen. Op geaggregeerd niveau correleren verschillen tussen

samenlevingen in de mate waarin wordt geprocedeerd dan wellicht niet meer met het geslacht.

Een fundamenteler punt is dat als handelende actoren alleen individuele natuurlijke personen werkelijk bestaan. Organisaties (verenigingen, stichtingen, bedrijven, instituten, overheden etc.) zijn in wezen groepen of netwerken van individuen die hun gedrag onderling coördineren. Met de mogelijkheden voor handelen die door de groep aan individuen wordt geboden en de beperkingen die aan dit handelen worden gesteld, kan de groep het handelen van deze individuen coördineren en daarmee collectieve uitkomsten bewerkstelligen. Bij het coördineren van dit gedrag delen deze individuen niet alleen een voorstelling van de werkelijkheid, van het doel dat de groep hierbinnen nastreeft en van de middelen die bij het nastreven hiervan mogen worden ingezet, maar ook voorstellingen over de verschillende rollen van de verschillende leden van de groep. Op het vervullen van de beoogde rollen wordt door (de) groepsleden zelf toegezien.

Voor individuen buiten deze groep biedt het gecoördineerde handelen van de groepsleden prikkels en mogelijkheden tot handelen, zoals de aanschaf of verkoop van producten of diensten. Daarnaast kan het voor het handelen van individuen ook beperkingen opleveren. Dat geldt in de eerste plaats voor individuele groepsleden voor wie bepaalde handelingen zijn voorgeschreven en andere zijn verboden. Beperkingen gelden echter ook voor individuen die geen lid zijn van de groep. Niet alleen voor wat betreft de interactie met individuele groepsleden, maar bijvoorbeeld ook voor wat betreft het gebruik van de fysieke ruimte die met de groep wordt gedeeld.

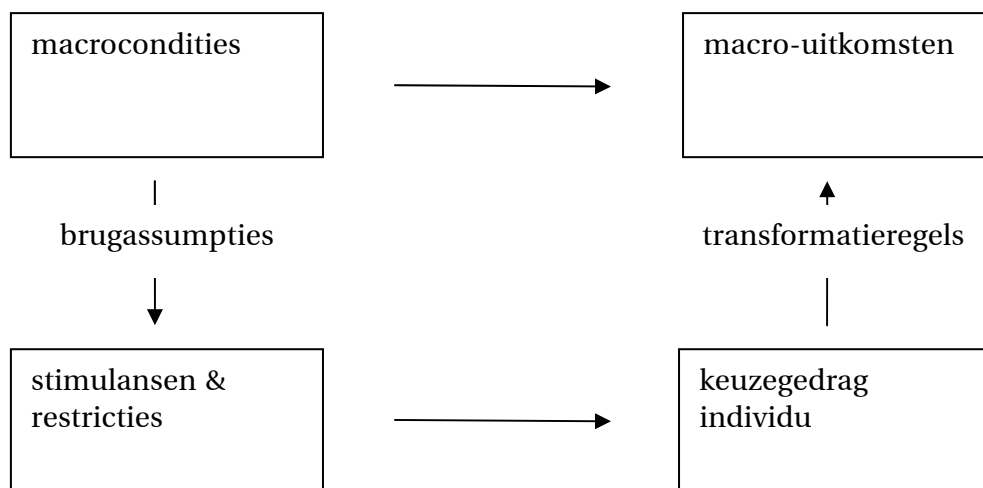
Schematisch kan het bovenstaande worden geïllustreerd met het micro-macro schema van Coleman (1994: 6-10). Met dit schema wilde Coleman verduidelijken hoe het gedrag van sociale systemen zich verhoudt tot het gedrag van de individuen waaruit deze sociale systemen zijn opgebouwd en hoe moet worden gedacht over het aggregeren van het individuele microgedrag tot macro-uitkomsten. Hoewel dit schema kan worden gebruikt om allerlei macro-invloeden uit de fysieke omgeving van individuen op hun gedrag en de gevolgen daarvan in termen van macro-uitkomsten schematisch weer te geven, zij aangetekend dat het hier slechts gaat om het 'sociale' deel van die omgeving.

In het in figuur 1 weergegeven schema staan linksboven de macrocondities. Onder deze macrocondities wordt in dit verband het gecoördineerde gedrag van een groep individuen verstaan dat zowel voor het handelen van andere individuen op microniveau stimulansen en mogelijkheden kan bieden als er beperkingen aan kan stellen. De zogenaamde brugassumpties vormen de operationalisering van wat de macrocondities op microniveau concreet in termen van stimulansen of restricties betekenen. Een dienst als rechtspraak kan als voorbeeld dienen. Het biedt mensen de mogelijkheid (stimulans) om geschillen te beëindigen door het aanbieden van procedures waarin een onpartijdige en onafhankelijke rechter beslissingen velt. Dit laatste betekent echter dat er aan het gedrag in procedures ook beperkingen worden gesteld. Op individueel niveau leiden de stimulansen en restricties tot bepaalde vormen van gedrag die geaggregeerd op macroniveau uitkomsten genereren. Met de transformatieregels wordt in dit verband bedoeld de wijze waarop het individueel gedrag moet worden geaggregeerd. Macro-uitkomsten zijn niet eenvoudig vast te stellen door het aggregeren van individueel gedrag, niet in de

laatste plaats omdat mensen in hun gedragskeuzen worden beïnvloed door het gedrag van anderen (Glaeser, Sacerdote & Scheinkman 2002). De grote variatie in de criminaliteitscijfers over de plaats en tijd bijvoorbeeld wordt geacht in hoge mate te worden verklaard door correlaties in de beslissingen van mensen met betrekking tot het al dan niet plegen van criminaliteit. De verschillen in lokale condities vormen hiervoor onvoldoende een verklaring (Glaeser, Sacerdote & Scheinkman 1996).²

Daar komt bij dat de invloed van de ene gedraging niet gelijk is aan de andere. Een voorbeeld hiervan is de ontwikkeling in antiterrorismewetgeving. Niet elke aanslag van elke terroristische organisatie leidt tot de aanpassing van antiterrorismewetten. De aanslag op het World Trade Center op 11 september 2001 heeft wereldwijd echter tot tal van aanpassingen geleid (Neve, Vervoorn, Leeuw & Bogaerts 2006).

Figuur 1 Micro-macro schema

Opgemerkt zij dat het gecoördineerde handelen van een groep ook direct in de sociale omgeving macro-uitkomsten kan bewerkstelligen en het niet noodzakelijkerwijs gaat om gedrag van individuen dat via de beïnvloeding van hun keuzen door het vormgeven aan stimulansen en restricties wordt bewerkstelligd. Een voorbeeld hiervan is de vervuiling van het milieu. Zonder tussenkomst van derden die in hun gedrag reageren op de stimulansen of restricties die het goed (of de productie ervan) vormt, kan de productie van het goed tot schade aan het milieu leiden.

Hoewel Griffiths de soep van zijn macrovragen heet opdient, hoeft die niet zo heet te worden gegeten. Waar Griffiths stelt (1983: 170) dat een theorie over geschilgedrag de bestaande structuur van normen en instituties, het geschilproces binnen deze structuur en het gedrag van het systeem van geschilbeslechting als zodanig moet omvatten, gaat het ook bij een dergelijke theorie uiteindelijk om het verklaren van de keuzes van de verschillende actoren (1983: 173). De stap om de verschillende 'elementen' in het geschilgedrag van conflictpartijen (Griffiths 1983: 184) als keuzemomenten te zien, is dan ook

² Zie paragraaf 4.

betrekkelijk gering. Het gaat dan om zes verschillende, elkaar vaak maar niet noodzakelijkerwijs opvolgende keuzes in het proces van geschilbeslechting. In de eerste plaats de keuze om conflicten te voorkomen of te vermijden, bijvoorbeeld door bepaalde interacties met bepaalde mensen te vermijden. In de tweede plaats de keuze om, nadat het conflict is ontstaan, de confrontatie aan te gaan of te capituleren. In de derde plaats wanneer de confrontatie wordt aangegaan om al dan niet overeenstemming te zoeken en in te stemmen met het resultaat hiervan. In de vierde plaats de keuze om vervolgens al dan niet steun in het conflict te gaan zoeken bij adviseurs, advocaten etc. In de vijfde plaats de keuze om al dan niet een procedure te starten. In de zesde en laatste plaats de keuze om tijdens deze procedure alsnog het bereiken van overeenstemming na te streven (Griffiths 1983:184; Van Velthoven & Ter Voert 2004: 48-55; vgl. Niemeijer 1991: 22-25).³ De aard van de keuze die in de verschillende keuzemomenten wordt gemaakt, is in dit verband afhankelijk van kenmerken van de betrokken actoren, kenmerken van de relatie tussen de betrokken actoren en de regels en kenmerken die behoren bij de gekozen wijze(n) van geschilbeslechting (Griffiths 1983: 186).

Keuzegedrag

Met zijn aandacht voor de voornoemde kenmerken van de betrokken actoren lijkt Griffiths (1983) wat gas terug te nemen ten aanzien van zijn eerdere standpunt over de (on)zin van het opnemen van achtergrondkenmerken van betrokken actoren. Hij houdt evenwel staande dat de ideologieën, opvattingen, percepties en dergelijke van deze actoren niet de moeite van het bestuderen waard zijn: ze hebben een dubieuze status, ze zijn moeilijk goed vast te stellen en ze zijn waarschijnlijk niet onafhankelijk van andere achtergrondkenmerken. Dat dit tot op zekere hoogte juist is, wil echter nog niet zeggen dat '[...] the contribution to the understanding of litigation from studies focussed upon this sort of variability [...] in all probability will continue to be, negligible' (Griffiths 1983: 188), en dat onderzoek naar de rol van deze kenmerken daarom achterwege kan blijven. Het alternatief dat Griffiths bepleit, een micro-economische kosten-batenanalyse, sluit de invloed van attitudes bovendien niet bij voorbaat uit. En terecht: wat als kosten en wat als baten wordt beschouwd, en wat als legitieme middelen om de kosten te vermijden en de baten te realiseren, hangt immers mede van percepties af.

Hoewel een micro-economische kosten-batenanalyse centraal staat in de rationele keuzebenadering zoals sociologen als Coleman (1994) die hanteren, betekent Griffiths' (1983: 188) pleidooi voor een dergelijke kosten-batenanalyse niet dat hij de rationele keuzetheorie omarmt, integendeel. Zoals hij (Griffiths 1995) in een zeer kritische bespreking van Coleman (1994) duidelijk maakt, wijst Griffiths een gebruik van de rationele keuzetheorie juist af. Waarom doet Griffiths dat, en op welke gronden?

De rationele keuzetheorie is opgebouwd rond de assumptie van rationaliteit. De centrale aanname is dat gegeven de restricties waarmee mensen te maken hebben zij handelen op een wijze die hun belangen het best dient.⁴ Dit betekent

³ In feite is er nog een zevende keus, want zoals Van Velthoven & Ter Voert laten zien (2004: 90-91) bereiken conflictpartijen soms na de uitspraak van de rechter zelf nog overeenstemming.

⁴ De rationele keuzetheorie veronderstelt daarmee niet alleen dat mensen in keuzetheoretische zin rationeel zijn, maar ook egocentrisch ongeacht de voorkeuren, d.w.z. ook al hebben ze soms een voorkeur voor prosociale uitkomsten. Het verklaren van gedrag buiten economische contexten levert in dit verband problemen op omdat dit

in de eerste plaats dat mensen belangen hebben of 'nut' kunnen ervaren. In de tweede plaats betekent het dat ze onder de conditie van schaarste hun nut maximaliseren of hun belangen zo goed mogelijk behartigen. In de derde plaats betekent het dat ze hun belangen ordenen en keuzen maken uit de verschillende gedragsmogelijkheden. Deze afwegingen worden gemaakt op basis van een kosten-batenanalyse waarbij rekening met de toekomstige uitkomsten wordt gehouden (Coleman 1994: 14-19). Wat het individu als zijn belang percipieert of wat zijn voorkeur geniet, staat hiermee in de rationele keuzetheorie centraal.

Juist deze centraliteit van de percepties verklaart wellicht de weerzin die Griffiths (1995) tegen de rationele keuzetheorie heeft. Volgens Griffiths is de fundamentele relatie op macroniveau die tussen regels en patronen van sociaal gedrag. Beide zijn in termen van Coleman (1994) sociale feiten, een gebeurtenis of de toestand van een sociaal systeem. Een sociaal systeem is op zijn beurt het aggregaat van regelgestuurd individueel gedrag. Een voorbeeld dat Griffiths (1995) in dit verband geeft, betreft het in het verkeer links rijden zoals dat in Engeland gebeurt. De regel op macroniveau is 'links rijden', deze regel resulteert in het sociale feit (algemene gedragspatroon) dat mensen links rijden. Hoe gaat dat in zijn werk? Op microniveau is er volgens Griffiths eenvoudigweg de regel 'links rijden' die het individu voor zichzelf hanteert en welke in het gedrag resulteert dat hiermee correspondeert: het links rijdende individu.

Volgens Griffiths (1995) is het verband tussen regels op macroniveau en de regels die het individu op microniveau voor zichzelf hanteert onproblematisch. Mensen hebben geleerd om regels te volgen, en dus volgen zij regels. Dit neemt echter niet weg dat individuen nog steeds de keus hebben om te kiezen voor een andere plek op de weg dan de linkerzijde. Zouden ze aan deze keuze gevolg geven, dan is de kans groot dat dit resulteert in een 'automatische sanctie' (Posner & Rasmusen: 1999), oftewel een botsing met een tegenligger. Het vermijden van deze sanctie kan worden gezien als de gedragsvariant die op basis van een kosten-batenafweging wordt gemaakt.

Automatische sancties spelen in Griffiths' betoog echter geen rol, laat staan alternatieve gedragsmechanismen als de eventuele voorkeur voor coöperatief gedrag (Ostrom & Ahn 2003). Bij Griffiths (1995) draait het, zoals gezegd, om regels. Deze regels zouden op drie manieren het gedrag van mensen kunnen beïnvloeden: mensen leren van de consequenties (sancties) van hun gedrag; mensen anticiperen op de door de regels gecommuniceerde kosten (sancties) verbonden aan bepaalde vormen van gedrag en mensen gehoorzamen regels '[...] in the absence of any prior experience of sanctions or any perceived risk' (Griffiths 1995: 292). In de eerste twee gevallen gaat het in feite om keuzen die op basis van een rationele kosten-batenanalyse worden gemaakt. Het individu houdt bij zijn keuze rekening met het gedrag dat anderen in reactie zullen vertonen c.q. aankondigen te zullen vertonen. Het onderscheid met de rationele keuzebenadering is in dit geval gering.

Slechts bij de derde wijze van gedragsbeïnvloeding door regels is van een duidelijk onderscheid sprake. Het gaat hierbij om het volgen van regels in het algemeen zonder dat de gevolgen in de specifieke situatie hoeven te worden

gedrag lang niet altijd duidelijk door eigenbelang wordt geleid, ook al is het eigenbelang in de coulissen altijd aanwezig om 'getriggerd' te kunnen worden en tevoorschijn te kunnen treden wanneer de door het individu op de automatische piloot gevolgde gedragspatronen tegen het eigenbelang indruisen (Pettit 2002: 168-169).

geleerd c.q. de risico's op kosten hoeven te worden gekend of gecommuniceerd. 'Having learned to follow rules, human beings can follow not only primary rules of behavior but also secondary rules about rules' (Griffiths 1995: 293). Griffiths (1995: 292) geeft in dit verband het voorbeeld van de regel dat bij een diner bloemen moeten worden meegebracht. Mensen kunnen deze regel opvolgen als ze hem voor het eerst horen en ook zonder dat ze met sancties worden bedreigd of iemand anders in dit verband gesanctioneerd hebben gezien. Of dit gedrag op gespannen voet staat met de rationele keuzetheorie is echter de vraag: individuen die dankzij de regel weten dat ervan hen wordt verwacht dat ze bloemen meebrengen, kunnen na een rationele afweging van de kosten en de baten, zoals respectievelijk blijdschap of tevredenheid bij de gastgevers en schuld- en schaamtegevoelens bij de met lege handen arriverenden (Posner & Rasmusen 1999), besluiten deze bloemen mee te brengen. Griffiths zou pas een punt hebben, als hij zou vooronderstellen (en zou kunnen aantonen) dat er aan het regelvolgende gedrag geen rationele kosten-batenafweging meer vooraf gaat. Het vertonen van gedrag dat overeenstemt met een regel is immers nog niet hetzelfde als het bewust naleven van deze regel louter omdat dit zou zijn aangeleerd.

Griffiths lijkt met zijn normatieve 'social control'-benadering, die op micro-niveau uit 'rule following' bestaat, al met al geen werkelijk alternatief te bieden voor een theorie die op microniveau keuzegedrag centraal stelt. Nog afgezien van de niet te beantwoorden vraag waar bij Griffiths op macroniveau de regels hun oorsprong vinden, is het probleem dat wanneer de 'social control'-benadering niet wordt gecombineerd met keuzegedrag het onduidelijk blijft waarom op microniveau de ene regel wel en de andere regel níet wordt gehoorzaamd. En waarom dezelfde regel onder wisselende condities in wisselende mate wordt nageleefd.

De problemen van de 'social control'-benadering worden duidelijk met de voorbeelden die Griffiths gebruikt. Hierboven is reeds gerefereerd aan het linksrijdende verkeer en het meebrengen van bloemen bij diners, een derde voorbeeld heeft betrekking op transacties. Griffiths vraagt zich af waarom mensen een brood kopen in plaats van het brood gewoonweg te stelen, een vraag waar adepten van de rationele keuzetheorie aan voorbij zouden gaan (Griffiths 1995: 289). Griffiths antwoord op deze vraag is het bestaan van regels die dergelijk gedrag verbieden. Afgezien van de vraag waar deze regels vandaan komen en eveneens afgezien van de vraag waar naleving van deze regel op is gebaseerd, er bestaat immers de dreiging van sancties door de broodverkoper, doet dit de vraag rijzen of hij bedoelt dat er in situaties waar geen regels bestaan geen handel maar slechts diefstal plaatsvindt. Hij lijkt te menen van wel. Onder een dergelijke 'norm-free exchange' verstaat Griffiths (1995: 294), naar eigen zeggen Coleman interpreterend, de situatie waarin een grote hond met een klein bot een kleine hond met een groot bot tegenkomt, waarna beide honden hun botten laten vallen en met het andere bot hun weg vervolgen. Nog afgezien van het punt dat hier sprake kan zijn van een uitruil op basis van voorkeuren, is de vraag of een dergelijke mechanische schets van het gedrag van honden model kan staan voor menselijk ruilgedrag. Niet alleen omdat mensen met betrekking tot hun handelen tevens oog (kunnen) hebben voor de toekomst waarin ze de ruil wellicht willen herhalen, reden waarom ze de partij met wie ze handelen niet tegen de haren in willen strijken, maar ook omdat mensen meer voorkeuren hebben dan het maximaliseren van het materiële eigenbelang (Jolls,

Sunstein & Thaler 2004) dat Griffiths in de afwezigheid van regels lijkt te vooronderstellen.

Griffiths' (1995) kritiek op de rationele keuzetheorie en zijn alternatieve 'social control' benadering overtuigen bijgevolg niet. Dat neemt niet weg dat er met de rationele keuzetheorie en het hierop gebaseerde modelleren van keuzegedrag problemen bestaan waar het gaat om het begrijpen van het gedrag dat mensen vertonen in de delta van geschilbeslechting. In de bijlage II wordt hierop nader ingegaan.

Bijlage II

Rationele keuzetheorie en kritiek

In deze bijlage worden verschillende vormen van kritiek op de rationele keuzetheorie behandeld. In de eerste plaats gaat het om kritiek op de irreële assumpties van de klassieke rationele keuzetheorie, gegroepeerd in de *homo economicus*. In de tweede plaats het ontbreken van een theorie over doelen binnen de rationele keuzetheorie wat haar een onbepaald en *post hoc* altijd te rationaliseren karakter geeft. In de derde plaats de ontoereikendheid van de aan het rationele keuzetheorie ten grondslag liggende actormodel en de oplossingsrichtingen die psychologen bieden.

Kritiek op assumpties

In de omgang met (potentieel) juridische conflicten draait het uiteindelijk om de keuzes die mensen maken.⁵ De wetenschap die zich bezighoudt met (de gevolgen van) het keuzegedrag van mensen onder omstandigheden van schaarste is de economie. Bij de verklaring van individueel keuzegedrag gaan economen veelal uit van de rationele keuzetheorie. Centraal in deze theorie staat de gedachte dat individuen een kostenbatenafweging maken omtrent de mogelijke gedragalternatieven en vervolgens het alternatief kiezen dat naar verwachting de meest gunstige balans oplevert (Suurmond & Van Velthoven 2004).

Bij het op basis van de rationele keuzetheorie aansluitend modelleren van keuzegedrag werden en worden door economen geregeld de volgende assumpties gehanteerd: actoren zouden een louter monetaire nutsfunctie maximaliseren, ze zouden geen denkfouten maken, ze zouden een perfecte wilskracht hebben en uitvoeren wat ze zich voornemen (ze zouden niet twijfelend op beslissingen terugkomen), ze zouden perfect zijn geïnformeerd over de keuzealternatieven en ze zouden met betrekking tot de verschillende keuzealternatieven geen groepsdruk of sociale sancties ondervinden (De Geest, Depoorter & Vanneste 2004; Klein 2001).

Op het gebruik van dergelijke assumpties is in de loop der tijd veel kritiek gekomen, voornamelijk omdat de *homo economicus* zoals economen die zich voorstellen in de empirische werkelijkheid niet blijkt te bestaan. De kritiek concentreert zich in dit verband in de eerste plaats op de gedachte dat de wijze waarop mensen besluiten nemen een andere is dan de rationele modellen vooronderstellen (Tversky & Kahneman 2002). In de tweede plaats richt de kritiek zich op de uit empirisch onderzoek volgende beperkte rationaliteit van mensen, waarmee vooral op hun beperkte wilskracht en hun beperkte eigenbelang wordt gedoeld. Deze bevindingen gaven voedsel aan de vraagtekens die wetenschappers in het bijzonder plaatsten bij de nutmaximalisering, stabiele voorkeuren, rationele verwachtingen en optimale toegang tot en verwerking van informatie die de *homo economicus* kenmerkten (Jolls, Sunstein & Thaler 2004: 14 e.v.).

⁵ Zie paragraaf 3.

Onder de beperkte rationaliteit van mensen werd in dit verband ook gedoeld op de gelimiteerde cognitieve capaciteiten van het menselijk brein. Zo werkt het geheugen van mensen gebrekkig en is het ophalen van een herinnering geen neutrale activiteit maar een herinterpretatie van deze herinnering (bijvoorbeeld Wagenaar 1988: 31-60). Daarnaast is de mate waarin mensen informatie kunnen verwerken beperkt, wat resulteert in het gebruik van vuistregels bij beslissingen, en is de wijze waarop informatie wordt gebruikt vaak systematisch gekleurd. Het gevolg hiervan is dat mensen in hun beoordelingen systematische fouten maken (Tversky & Kahneman 1982; Tversky & Kahneman 2002; Kahneman & Tversky 1995; Sunstein 2004a; Sunstein 1997).

Dit geldt vooral voor de omgang met kansen en risico's. Er zou in dit verband sprake zijn van verschillende systematische vertekeningen: een *availability heuristic* (het risico op een bepaalde gebeurtenis wordt hoger ingeschat wanneer mensen zich een soortgelijk voorval makkelijker kunnen herinneren), een *anchoring heuristic* (kansen worden geschat uitgaande van een eerste waarde die een arbitraire of irrationele basis kan hebben) en de *representativeness heuristic* (de neiging om de waarschijnlijkheid van de overeenkomst tussen een beschrijving van een fenomeen en een stereotypische representatie van dat fenomeen te baseren op de mate van gelijkheid en niet op de mate waarin het fenomeen voorkomt) (Tversky & Kahneman 1982; Tversky & Kahneman 2002; Kahneman & Tversky 1995; Sunstein 2004a; Sunstein 1997).

Wat de gekleurde van het oordeel betreft, is er sprake van *extremeness aversion* (het vermijden van extremen), de *hindsight bias* (de gedachte dat terugziend op wat is gebeurd de uitkomst onvermijdelijk was), de *optimistic of overconfidence bias* (de overschatting van de eigen capaciteiten en de onderschatting van de risico's die worden genomen), de *status quo bias* (de voorkeur voor geen veranderingen en de beoordeling van winst en verlies ten opzichte van een referentiepunt), *loss aversion* (de neiging om ontevredener te zijn over een verlies van een omvang x dan tevreden te zijn over de winst met een omvang x), *mental accounting* (mensen compartimentaliseren hun beslissingen en geven de deelbeslissingen een eigen budget: bijvoorbeeld een voor de huur, een voor levensmiddelen, een voor kleding, een voor verzekeringen, een voor vakantie etc.) en *decision utility versus experience utility* (de discrepantie tussen het vooraf verwachte nut en het uiteindelijk ervaren nut) (Tversky & Kahneman 1982; Tversky & Kahneman 2002; Kahneman & Tversky 1995; Sunstein 2004a; Sunstein 1997).

Met het tweede voorbehoud bij de assumpties die economen voor de *homo economicus* hanteren, de beperkte wilskracht van mensen, wordt gedoeld op het feit dat mensen, ook ondanks hun beperkte rationaliteit, weten dat bepaalde gedragingen op gespannen voet staan met hun lange termijndoelen, maar dat ze desondanks deze gedragingen vertonen. Roken is hiervan een goed voorbeeld, maar dat geldt ook voor teveel eten en te weinig bewegen, onderverzekeren of onvoldoende sparen (Jolls, Sunstein & Thaler 2004: 15).

De derde kanttekening bij de *homo economicus* betreft het beperkte eigenbelang van mensen. Uit experimenteel onderzoek blijkt dat mensen zich geregeld minder zelfzuchtig gedragen dan op basis van de klassieke economische theorie kan worden verwacht. Speltheoretisch onderzoek heeft dat de laatste jaren geïllustreerd. Het *ultimatum game* kan als voorbeeld dienen. Dit spel kent twee actoren: de aanbieder en de ontvanger. De aanbieder moet van een vaststaande hoeveelheid geld een deel aan de ontvanger aanbieden. De ontvanger heeft dan

de keus om het aanbod te accepteren of het aanbod af te wijzen. In het laatste geval krijgen beiden niets.

Op basis van de klassieke economische theorie zou worden verwacht dat de aanbieder het laagste mogelijke bedrag zou aanbieden, zodat hij zelf zoveel mogelijk houdt, en dat de ontvanger elk voorstel zou accepteren, want iets is altijd meer dan niets. In de praktijk echter verwerpen ontvangers voorstellen die minder dan 20 procent van het totaal bedragen (Jolls, Sunstein & Thaler 2004: 21-23). Zij zijn dus bereid te ongelijke verdelingen te bestraffen, ook al brengt dat kosten met zich mee.⁶ Aanbieders lijken hierop te anticiperen, want zij bieden in de praktijk een substantieel deel van de totale som aan, gewoonlijk tussen de 40 en 50 procent (Jolls, Sunstein & Thaler 2004: 21-23). Maar of de aanbieder zich hier door welbegrepen eigenbelang liet leiden, is de vraag: veel mensen hebben namelijk een *voorkeur* voor gelijke verdelingen (Peters 2005; Jolls, Sunstein & Thaler 2004: 26; Crüger 2002).

De bovenstaande kritiek op de rationele keuzetheorie en de hiermee geassocieerde assumpties laat onverlet dat ook volgens de critici individuen worden gemotiveerd door de behoefte hun doelen te realiseren. Onder verschillende condities blijken de keuzes die zij maken echter geregeld anders dan op basis van de klassieke economische theorie zou worden verwacht. Onder economen is dit feit niet onopgemerkt gebleven (Sugden 1992). Van de voornoemde kritische punten hebben vele inmiddels hun sporen in het werk van economen getrokken (De Geest, Depoorter & Vanneste 2004). Dat neemt niet weg dat de integratie ervan bij het modelleren van keuzegedrag nog maar in beperkte mate plaatsvindt (Ulen 2000).

Kritiek op ontbrekende doelen

De kritiek van Lindenberg op de rationele keuzetheorie is deels soortgelijk en heeft ten dele een ander karakter dan als hierboven behandeld. Dit geldt in de eerste plaats zijn kritiek op de assumpties die bij de toepassing van de rationele keuzetheorie veelal worden gehandhaafd, zoals volledige informatie ten aanzien van prijzen en goederen; consumptie als de belangrijkste voorkeur; en financiële middelen als de enige beperking gesteld aan deze consumptie. Volgens Lindenberg (1996a) zijn deze assumpties te simplistisch. De simplificering van de werkelijkheid en het gebrek aan aandacht voor bepaalde gedragstendenties die mensen vertonen, heeft niet alleen gevolgen voor hoe de werkelijkheid wordt verklaard, maar in een stadium eerder ook voor hoe deze werkelijkheid wordt beschreven en welke problemen erin worden onderkend (Lindenberg 1996a). Dit geldt bijvoorbeeld voor de afweging van het individu tussen belangen op de korte termijn en belangen op de lange termijn – iets waarvoor gewoonlijk binnen toepassingen van de rationele keuzetheorie weinig aandacht bestaat. De veelal gekozen vernauwing van de utiliteit van individuen tot consumptiegoederen of vrije tijd beperkt daarbij de onderzoeksagenda te veel (Lindenberg 1996a) terwijl het tegelijkertijd vooraf niet beperken van de veronderstelde doelen van mensen *post hoc* in wezen elke rationalisering toelaat.

Een antwoord op zowel de te vergaande beperking als de te vergaande onbepaaldheid van de rationele keuzebenadering wordt gevormd door de *social*

⁶ Dat geldt ook voor derden die met de plaatsgevonden hebbende interactie in wezen niets te maken hebben (Fehr & Fischbacher 2004a; Fehr & Fischbacher 2004b; Fehr, Fischbacher & Gächter 2002).

production function (*SPF*) theorie. Binnen de *SPF*-theorie wordt verondersteld dat mensen de doelen die zij nastreven hiërarchisch structureren. Hierbij zijn sommige doelen universeel, andere zijn instrumenteel. Universele doelen worden geacht identiek te zijn voor alle mensen. Instrumentele doelen hebben betrekking op de middelen die leiden tot realisering van de universele doelen (Lindenberg 2002: 646).

De top van de doelenpiramide wordt gevormd door subjectief welbevinden. Dit welbevinden is onder te verdelen in de algemene doelen fysiek welbevinden en sociaal welbevinden. De uitgangspositie is daarbij dat individuen hun fysiek en sociaal welbevinden binnen de mogelijkheden die hun ten dienste staan zelf produceren. Ze zijn in dit verband vindingrijk, zoeken naar nieuwe mogelijkheden, zijn in staat om van hun ervaringen (en die van anderen) te leren en vervangen het ene instrumentele doel voor het andere als deze tot een hogere productie van het universele doel leidt of wordt verondersteld te leiden (Lindenberg 2001: 325).

Onder fysiek welbevinden wordt in de eerste plaats comfort begrepen. Het gaat hierbij om de afwezigheid van fysiologische behoeften naar voedsel, vocht en rust, daarnaast om de afwezigheid van angst. De instrumentele doelen die tot het realiseren van deze algemene doelen leiden, zijn het verorberen van levensmiddelen, het vermijden van inspanning en het vermijden van gevaarlijke situaties. Naast de behoefte aan comfort hebben individuen echter ook behoefte aan een optimale hoeveelheid fysieke en mentale inspanning. De instrumentele doelen die daartoe leiden, zijn activiteiten die lichaamsbeweging en opwinding genereren en de fantasie prikkelen. Voorbeelden hiervan zijn het beoefenen van sporten, het lezen van een boek of het kijken naar een film. Beide vormen van fysiek welbevinden vereisen hulpbronnen om deze te realiseren. Zo is bijvoorbeeld voor beide geld nodig. Om aan geld te komen, heeft het individu meestal betaald werk nodig, en om aan betaald werk te komen heeft hij een met goed gevolg afgeronde opleiding nodig. Zo hebben de verschillende instrumentele doelen hun eigen vereisten die ook weer als instrumentele doelen zijn op te vatten. Daarmee ontstaat een keten van instrumentele doelen (middelen) die het individu hanteert om zijn uiteindelijke, universele doelen te realiseren (Lindenberg 2002: 647-649).

Onder sociaal welbevinden worden drie universele doelen begrepen: status, gedragsbevestiging en affectie. Met status wordt de mate van controle bedoeld die het individu kan uitoefenen over schaarse hulpmiddelen. Onder gedragsbevestiging wordt verstaan de perceptie van het individu dat hij 'het juiste gedrag' vertoont in zowel zijn eigen ogen als in die van relevante anderen. Dit 'juiste gedrag' sluit de 'juiste principes', 'juiste gedachten' en 'juiste meningen' in. Het gaat hier in algemene zin om aspecten van het gedrag van individuen voor welke zij door henzelf en anderen verantwoordelijk kunnen worden gehouden en ter verantwoording kunnen worden geroepen. Onder affectie worden begrepen gevoelens van liefde en zorg in een hechte relatie en het gevoel van het individu geaccepteerd te worden zoals hij is. Alle drie de universele doelen zijn gevoelsmatige toestanden of verbonden aan gevoelsmatige toestanden en voor de realisering van alle drie wordt een beroep gedaan op de hulpmiddelen van het individu (Lindenberg 2002: 647-649).

Aangezien het binnen de *SPF*-theorie niet helder is uit welke aspecten status, gedragsbevestiging en liefde precies bestaan en welk gedrag of welke hulpbronnen aan de realisering van deze aspecten precies bijdragen (Van

Bruggen 2001: 259), heeft Van Bruggen (2001) met een explorerende studie de drie universele doelen waarin sociaal welbevinden is onder te verdelen verder uitgewerkt.

Volgens Van Bruggen (2001: 145-152, 257) bestaat status uit de zes volgende aspecten: de indruk met respect te worden behandeld, de indruk het eigen potentieel te hebben gerealiseerd, de indruk vergeleken met anderen goed te presteren, de indruk autonoom en onafhankelijk te zijn, de indruk invloed te hebben en de indruk een goede reputatie te hebben.

Gedragbevestiging telt eveneens zes aspecten: de indruk goede dingen te doen, de indruk nuttig te zijn, de indruk aan een gemeenschappelijk doel bij te dragen, de indruk de dingen op een goede wijze te doen, de indruk een goed persoon te zijn en de indruk onderdeel uit te maken van een functionele eenheid (Van Bruggen 2001: 160-162, 257).

Liefde kent negen aspecten: de indruk aardig te vinden en aardig te worden gevonden, de indruk te vertrouwen en te worden vertrouwd, de indruk te communiceren over werkelijk serieuze en belangrijke zaken, de indruk van wederzijdse empathie, de indruk van wederzijdse afhankelijkheid van subjectief welbevinden, de indruk van wederkerigheid in gevoelens, de indruk fysiek te worden aangetrokken en fysiek aantrekkelijk te zijn, de indruk van wederkerige bereidheid zonder compensatie iets te produceren of diensten te verrichten en de indruk lief te hebben en te worden geliefd (Van Bruggen 2001: 171-176, 257).

Lindenbergs tweede bezwaar

Naast het voorbijgaan aan de doelen van individuen, betreft Lindenbergs kritiek een ander aspect van de versimpeling van de werkelijkheid die veelal met het gebruik van de rationele keuzetheorie gepaard gaat. Ten dele gaat het hier om de reeds genoemde systematische wijze waarop individuen informatie verkeerd interpreteren en bijvoorbeeld fouten maken bij het inschatten van kansen (Lindenberg 1993a). Voor een ander deel gaat het om normgestuurd gedrag. Dit gedrag bestaat in twee varianten: één waarbij de regels niet zijn geïnternaliseerd en de (kans op) sancties een onderdeel vormt van de kosten-batenanalyse van het individu,⁷ en één waarbij de morele regels zijn geïnternaliseerd (Lindenberg 1993a: 236). Het gevolg van de laatste variant is dat het individu of de geïnternaliseerde regels volgt zonder een bewuste kosten-batenafweging van de alternatieven te maken,⁸ of dat hij in zijn kosten-batenanalyse bij voorbaat een aantal van de mogelijke gedragalternatieven niet betreft. Deze geïnternaliseerde morele regel kan eventueel in termen van de rationele keuzetheorie worden gezien als een voorkeur van het individu, maar het gaat bij dit soort preferenties geregeld om geneigdheden die hun oorsprong vinden in een normen- en waardensysteem (bijvoorbeeld een ideologie of religie) dat het individu met anderen deelt. De afwijking van het rationele actormodel die het individu vertoont, kan bijgevolg een systematische zijn en het gedrag dat hij vertoont kan door (delen van) de populatie worden gerepliceerd en in termen van Griffiths een sociaal feit vormen. Het betekent dat niet alleen van belang is hoe het individu de situatie waarin hij zich bevindt definieert (Lindenberg &

⁷ Dit is de wijze waarop normgestuurd gedrag veelal door economen wordt opgevat. Zie bijvoorbeeld Posner & Rasmusen 1999.

⁸ Dit betreft waarschijnlijk de vorm van regelgestuurd gedrag waarop Griffiths (1983) doelde, zonder er overigens expliciet bij uit te komen.

Frey 1993), maar ook de doelen die hij zich stelt en de middelen die hij zich toestaat om deze doelen te realiseren.

Kritiek op actormodel

Gilboa en Schmeidler (2001) gaan nog een stap verder in hun kritiek dan Lindenberg. Volgens hen schiet zowel het rationele actormodel, dat uitgaat van probabilistisch redenerende en hun nut maximaliserende individuen, als het normgestuurde actormodel, dat uitgaat van actoren die zelf geen afwegingen maken maar louter regels gehoorzamen, tekort waar het gaat om het verklaren van het gedrag van actoren die beslissingen nemen onder de conditie van onvolledige informatie c.q. onder de conditie van vele alternatieve keuzen. Zij pleiten er in dit verband voor in dergelijke gevallen een derde type actormodel te gebruiken: het naar analogie redenerende individu dat zijn beslissingen neemt op basis van zijn eigen ervaringen of de ervaring van anderen (Gilboa & Schmeidler 2001: 37-42).

Volgens Gilboa en Schmeidler (2001) vertoont de wijze waarop actoren tot beslissingen komen afwisselend overeenkomsten met één van de drie genoemde actormodellen. Normgestuurde beslissingen komen in dit verband overeen met die besluitvormingssituaties waarin de actor zich vaak weinig bewust is van het feit dat hij een beslissing neemt. Dit geldt in situaties waarin de actor de regels heeft geïnternaliseerd. Ze zijn daarmee onderdeel geworden van het cognitieve raamwerk met behulp waarvan hij de impulsen uit zijn omgeving begrijpt en erop reageert zonder bij de keuze voor het gedrag uitgebreid stil te staan.

Voorbeelden hiervan zijn het stoppen voor een rood verkeerslicht, het door sommige sociale wetenschappers stelselmatig toeschrijven van variaties in menselijk gedrag aan de omstandigheden en het werpen van afval in de daartoe bestemde afvalbakken. Mensen doen dat laatste ook als zij zich niet geobserveerd weten door derden en vertonen het gedrag dus niet omdat hun omgeving hen met sancties bedreigt.

Het rationele actormodel is het meest van toepassing op besluitvormingssituaties waarin de actor een bewuste afweging maakt op basis van de informatie die hij over de verschillende alternatieven heeft. Deze informatie hoeft niet volledig te zijn. Wel zal de actor voldoende informatie moeten hebben over het soort vraagstuk waarvoor hij zich gesteld ziet om de afweging te kunnen maken. Voorbeelden van dergelijke beslissingen zijn het wel of niet aanschaffen van producten of diensten.

Het op analogie gebaseerde beslissingsmodel is het meest van toepassing op situaties waarin aan de voornoemde condities niet is voldaan. Er is onvoldoende informatie beschikbaar over de alternatieven (of er zijn teveel alternatieven) c.q. over de aard van het vraagstuk waarmee de actor wordt geconfronteerd.

Voorbeelden hiervan zijn het al dan niet investeren in een politiek instabiel land, of het al dan niet aangaan van een huwelijk (Gilboa & Schmeidler 2001: 53). In deze gevallen besluiten de actoren op basis van

Kritiek op beslissingswijze

Terwijl de kritiek van Gilboa en Schmeidler (2001) zich richt op hoe mensen met verschillende soorten beslissingen omgaan, concentreert Gigerenzer zich op de wijze waarop mensen beslissingen nemen. Gigerenzers benadering komt voort uit kritiek op de 'biases en vuistregels'-school van Tversky en Kahneman (1982). Zijn bezwaren richten zich in dit verband op het begrip beperkte rationaliteit.

Gigerenzer grijpt hiervoor terug op een artikel van Nobelprijswinnaar Herbert Simon uit 1956. In tegenstelling tot wat sommige psychologen en economen (bijv. De Geest, Depoorter & Vanneste 2004) menen, bedoelde Simon (1956) met beperkte rationaliteit niet de maximalisering van het nut onder bepaalde restricties. Het ging Simon (1956) om een 'alternative approach to the description of rationality that is more closely related to psychological theories of perception and cognition that is in closer agreement with the facts of behaviour as observed in laboratory and field.' Naar zijn idee betekende dit in de eerste plaats dat er moest worden uitgegaan van de wijze waarop de menselijke geest werkt in plaats van gepostuleerde fictieve competenties (al dan niet met restricties). In de tweede plaats betekende dit dat er expliciet rekening moest worden gehouden met de structuur van de omgeving waarin de menselijke geest werkt.

Uitgaan van hoe de menselijke geest werkt, is iets wat niet alleen klassieke economen nalieten (Simon 1991; Simon 1972), maar hun criticasters van de 'biases en vuistregels'-school deden dat in feite ook. De eisen die zij stelden aan de wijze waarop het menselijk brein zou moeten werken, vooral wanneer het gaat om het inschatten van kansen en risico's, is in wezen ingegeven door een specifieke interpretatie van Bayesiaanse kanstheorie (Gigerenzer 2000: 242-244). Op de verschillende *biases* en vuistregels die zij onderscheidden, is bijgevolg het nodige af te dingen. En dat geldt daarmee ook voor de bevoogdende pleidooien voor overheidsingrijpen die met het veronderstelde bestaan van de *biases* en vuistregels worden beargumenteerd (bijv. Sunstein & Thaler 2003).

De discussie spits zich in dit verband toe op de vraag of in de kanstheorie een 'kans' iets zegt over een enkelvoudige gebeurtenis of dat het iets zegt over een reeks van gebeurtenissen gedurende een langere termijn. Heeft de kans om een type 1 (nulhypothese verwerpen terwijl ze klopt) of een type 2 fout (nulhypothese niet verwerpen terwijl ze niet klopt) betrekking op één experiment of op een herhaalde reeks van experimenten? Volgens de meest gangbare interpretatie onder de beoefenaars van Bayesiaanse statistiek is het laatste het geval en hebben kansen geen betekenis voor enkelvoudige gebeurtenissen. Maar de wetenschappers van de 'biases en vuistregels'-school menen dat er sprake is van een schending van de kanstheorie als een respondent bij het inschatten van de kans op een enkele gebeurtenis afwijkt van de relatieve frequentie waarin deze gebeurtenis op de lange termijn voorkomt (Gigerenzer 2000: 246, 257-288).

Onderzoek naar de vraag of het voor de inschatting van kansen door respondenten uitmaakt of de kans verwijst naar een enkelvoudige gebeurtenis of een reeks van gebeurtenissen ondersteunt de gedachte dat de menselijke geest in reeksen van gebeurtenissen denkt. Onder sommige condities verdwijnen de *biases* wanneer de respondent gevraagd wordt uitspraken te doen over kansen die betrekking hebben op reeksen gebeurtenissen op de lange termijn in plaats van enkelvoudige gebeurtenissen (Gigerenzer 2000: 245-259).⁹

Naast meer aandacht voor de wijze waarop de menselijke geest werkt, bepleitte Simon (1956) ook meer aandacht voor de omgeving waarbinnen de menselijke geest actief is. Eén van de belangrijke punten is in dit verband dat in tegenstelling tot wat veel onderzoekers stilzwijgend lijken aan te nemen het niet

⁹ In sommige gevallen was, zoals Gigerenzer aangeeft, het onderzoek dat aanwijzingen voor de *bias* had opgeleverd ook op andere gronden ondeugdelijk.

gezegd is dat deze omgeving statisch is.¹⁰ Neem als voorbeeld de angst voor terroristische aanslagen. Geregeld wordt gesteld dat de angst van mensen om door dergelijke aanslagen te worden getroffen zich niet verhoudt tot de kans die zij en hun naasten daadwerkelijk lopen (bijvoorbeeld WRR 2006a). De overschatting van het risico zou, zo wordt in dit verband gevreesd, tot nodeloze (en gevaarlijke) inperking van de burgerlijke vrijheden kunnen leiden of reeds leiden. Als mogelijke verklaring voor de grote angst voor het terrorisme worden door sommigen de *availability heuristic* en *probability neglect* genoemd (Sunstein 2004b). De *availability heuristic* wijst in dit verband op de gedachte dat mensen vanwege het feit dat zij sinds de aanval op de *Twin Towers* in New York zich makkelijker een voorbeeld van terrorisme voor de geest kunnen halen, met als gevolg dat zij de kans op een nieuwe aanslag overschatten. *Probability neglect* wijst in dit kader op de invloed van emoties op de mate waarin er op rationele wijze wordt omgegaan met risico's. Naarmate de emoties sterker worden, zou er minder rationeel op risico's worden gereageerd. Op deze wijze zou het volgende scenario dreigen (Sunstein 2004b):

'A readily available incident is likely to lead people to exaggerate the threat. If the media focuses on one or a few incidents, public fear might be grossly disproportionate to reality. And if one or a few incidents are not only salient but emotionally gripping, people might not think about probability at all. Both private and public institutions will overreact. It is easy to think of examples. This is almost certainly what happened in the case of the anthrax attacks in the United States of 2001, in which a few incidents led both private and public institutions to exaggerate a small threat.'

Los van de eventueel rijzende vraag of Sunstein in de lijn van zijn eigen betoog de kansen op de geschetste gang van zaken niet zelf overschat, en los van de hierboven behandelde kwestie hoe een inschatting van een kans op een enkelvoudige gebeurtenis zich verhoudt tot de inschatting van de mate waarin een terugkerende gebeurtenis zich op lange termijn voordoet, speelt de vraag hoe stabiel de situatie is met betrekking tot welke mensen risico's moeten schatten. Is de wereld van terreuraanslagen onveranderlijk genoeg om de statistiek van het verleden te gebruiken bij het inschatten van kansen in het heden? Of kan een aanslag die naar omvang of soort 'nieuw' is worden gezien als een indicatie dat de wereld is veranderd? De vuistregels waarmee mensen in dergelijke situaties werken, lijken erop gericht het risico dat de wereld is veranderd niet te onderschatten.

Een hieraan gerelateerde kwestie is dat wat de *biases* en vuistregels (Tversky & Kahneman 1982; Tversky & Kahneman 2002; Kahneman & Tversky 1995; Sunstein 2004a; Sunstein 1997) betreft een deugdelijke verklaring voor de geconstateerde fenomenen vooralsnog ontbreekt. De belangstelling in het onderzoek lijkt in dit verband meer gericht te zijn geweest op het aantonen dat de wijze waarop mensen redeneren niet overeenstemt met de wijze waarop ze zouden moeten redeneren dan het verklaren waarom mensen redeneren als ze doen. De vuistregels kunnen op deze wijze voortdurend *post hoc* worden gebruikt om de afwijking van de 'juiste' wijze van redeneren te 'verklaren' (Gigerenzer 2000: 260-261). De definitie van de vuistregels is door het ontbreken

¹⁰ Dit geldt vooral voor de sociale omgeving.

van een deugdelijke theorie in dit verband echter geregeld niets anders dan een herformulering van de fenomenen die worden geconstateerd (zie bijv. Gilovich & Griffin 2002: 4). Onder welke condities mensen welke vuistregels waarom toepassen, blijft onduidelijk (Gigerenzer 2000: 260-261).

In 2002 verscheen een bundel onder redactie van Gilovich, Griffin en Kahneman waarin in de inleiding expliciet op de kritiek van Gigerenzer werd gereageerd (Gilovich & Griffin 2002). De repliek bleef echter beperkt tot Gigerenzers stelling dat in sommige gevallen het gebruik van frequenties in plaats van waarschijnlijkheden het bewijs voor *biases* zou verdwijnen. Volgens Gilovich en Griffin (2002: 15) volstaat één voorbeeld van een experiment van Kahneman en Tversky om te laten zien dat die claim niet deugt. Maar het experiment betreft niet het soort van redeneringen over de tijd waarop Gigerenzer (2000) doelde.¹¹ Ook de door sommigen (Sunstein 2003) als de belangrijkste bijdrage van de bundel van Gilovich, Griffin en Kahneman naar voren gebrachte gedachte dat mensen twee systemen zouden hebben om besluiten te nemen, namelijk snelle slordige intuïtie en langzame maar nauwkeurigere analytische reflectie (Kahneman & Frederick 2002; Sloman 2002) die (te) snel genomen beslissingen soms corrigeert (Kahneman & Frederick 2002: 58) overtuigt niet werkelijk. Niet alleen omdat er een soort tegenstelling wordt geschetst tussen ‘intuïtieve’ besluitvorming en ‘beredeneerde’ besluitvorming terwijl de psychologische literatuur verschillende besluitvormingsstrategieën onderkent (Rieskamp & Hoffrage 1999)¹², maar ook omdat de mate waarin snelle vuistregels passend zijn gegeven de situatie (omgeving, tijdsdruk) waarin ze worden toegepast in feite wordt genegeerd. Daarmee wordt de indruk gewekt dat analytische reflectie altijd kwalitatief betere beslissingen oplevert (Gigerenzer & Todd 1999). Dat is niet het geval. Ook zonder tijdsdruk wil meer informatie niet altijd zeggen dat mensen tot betere besluiten komen.¹³ Onder bepaalde condities leidt meer informatie zelfs tot minder goede uitkomsten (Gigerenzer & Todd 1999; Goldstein & Gigerenzer 1999; Gigerenzer 2000: 179).

Rol van informatie

Niet alleen in de kritiek op de in de *homo economicus* samengebalde assumpties speelt de omgang met informatie een hoofdrol, dat geldt ook voor wat betreft het onderscheid tussen de benadering van beperkte rationaliteit van Tversky en Kahneman (1982) en Gigerenzer (2000). Terwijl de *homo economicus* over alle informatie beschikte en deze informatie zonder kosten probleemloos kon verwerken, betekende de beperkte rationaliteit met nutmaximalisering onder restricties dat er kosten verbonden waren aan het vergaren en verwerken van de voor de keuze benodigde informatie. Dit was echter geen werkelijke stap

¹¹ Volgens Sunstein (2003) blijft Gigerenzers kritiek beperkt tot de stelling dat sommige vuistregels goed werken en dat problemen zo kunnen worden geformuleerd dat *biases* verdwijnen. De meer fundamentele punten lijkt hij te hebben gemist. Zie hiervoor met name Tversky & Kahneman (1996) en Gigerenzer (1996).

¹² Rieskamp en Hoffrage (1999) geven aanwijzingen dat in situaties waarin gekozen moet worden tussen meerdere alternatieven en elk alternatief gekarakteriseerd wordt door verschillende attribuut(*cue*)waarden er twee strategieën zijn die het meest worden gebruikt. Dat zijn *weighted pros*, waarbij op basis van een subset van de *cues* het alternatief wordt gekozen dat een hoogste gewogen score aan *pros* heeft. Een *pro* staat in dit verband gelijk aan de hoogste *cue*-waarde voor een alternatief. Het gewicht van elke *pro* wordt bepaald door de subjectieve validiteit van de *cue*. De andere strategie is *lexicographic* waarbij het alternatief met de hoogste *cue*-waarde op de *cue* met de hoogste validiteit wordt gekozen. Rieskamp en Hoffrage (1999) geven tevens aanwijzingen dat onder hoge tijdsdruk *lexicographic* meer wordt toegepast en *weighted pros* minder. Wanneer deze hoge tijdsdruk niet bestaat, wordt *weighted pros* meer gebruikt en *lexicographic* minder. Strategieën die alle beschikbare informatie gebruiken, werden door de deelnemers aan het experiment gemeden.

¹³ Laat staan dat mensen alle voorhanden informatie gebruiken wanneer zij een besluit nemen (Todd 2001: 55).

vooruit. Wat de omgang met informatie betreft, heeft het nutmaximaliserende beperkt rationele individu het namelijk nog moeilijker dan de *homo economicus*. Hij wordt immers geacht te berekenen wat de optimale *trade-off* is tussen accuraatheid van zijn kennis en de kosten van zowel het vergaren van informatie als de vanwege de besteding van tijd aan zoeken gemiste kansen om zijn nut te maximaliseren.

De alternatieve benadering van Gigerenzer behelst dat het individu een stopregel hanteert bij het zoeken naar informatie. Zodra het individu meent dat hij voldoende onderscheidende informatie heeft om zijn beslissing op te baseren, stopt hij met zoeken en hakt hij de knoop door. Zijn doel is hierbij niet zijn nut te maximaliseren en optimale uitkomsten te realiseren, want dit is onhaalbaar. Zijn doel is uitkomsten te bereiken die goed genoeg zijn (*satisficing*). In de traditie van Simon (1956, 1959) wordt *satisficing* bij Gigerenzer geïmplementeerd door besluitvormingsmethoden die zowel rekening houden met de cognitieve beperkingen van de mens en de kosten die hij moet maken om informatie te vergaren en te verwerken als met de omgeving waarbinnen de specifieke keuzen zich voordoen. Gigerenzer concentreert zich hierbij voornamelijk op snelle en zuinige domeinspecifieke vuistregels. Deze vuistregels zijn snel omdat ze weinig tijd vergen waar het gaat om het vergaren en verwerken van informatie, en zuinig omdat ze weinig informatie vereisen om tot een beslissing te komen. Ze zijn domeinspecifiek omdat ze gericht zijn op het vormen van reacties op specifieke soorten stimuli in specifieke situaties (Gigerenzer, Todd & ABC Research Group 1999; Gigerenzer 2000: 212).

Aan de basis van het gebruik van vuistregels ligt wat Gigerenzer (2000: 129-165) een *probabilistic mental model (pmm)* noemt. Wanneer iemand een algemene kennisvraag krijgt met twee alternatieven, produceert hij volgens deze theorie eerst een *local mental model* van de taak. Op basis van zijn geheugen en elementaire logische operaties, zoals uitsluiting van één van beide alternatieven, probeert hij de vraag te beantwoorden. Wanneer dit niet lukt, wordt een *pmm* geconstrueerd. Met een *pmm* wordt de vraag opgelost door deze in een bredere context te plaatsen en hierbij op basis van verschillende variabelen inductieve gevolgtrekkingen te maken. Wanneer het bijvoorbeeld gaat om de vraag of de Nederlandse stad A meer inwoners heeft dan de Nederlandse stad B, bestaat de bredere context uit 'Nederlandse steden'. De extra variabele, of *cue*, wordt aan het lange termijngeheugen ontleent en kan bijvoorbeeld bestaan uit het wel of niet hebben van een voetbalclub in de eredivisie. De inductieve gevolgtrekking heeft dan betrekking op de gedachte dat het waarschijnlijker is dat grote steden een club in de eredivisie hebben spelen (Gigerenzer 2000: 129-165).

Wanneer de *cue* niet kan worden geactiveerd omdat hij in het onderhavige geval niet onderscheidend werkt, kan er naar andere *cues* worden gezocht.

Voorbeelden zijn of de stad in de Randstad ligt, of hoofdstad van een provincie is. Wanneer er weinig tijd voor de beantwoording van de vraag beschikbaar is, zal het bij het activeren van één *cue* blijven. In dat verband zal de mate van zekerheid waarin de persoon meent de vraag juist te hebben beantwoord gelijk zijn aan de door hem op basis van ervaring of kennis ingeschatte validiteit van de *cue*. Maar wanneer de persoon in kwestie meer tijd heeft, kan hij meerdere *cues* activeren (Todd 2001: 61-62).

De vuistregel die in het kader van de *pmm* wordt gehanteerd, omvat de zoekregel, de stopregel en de beslisregel. De zoekregel heeft betrekking op de wijze waarop naar informatie wordt gezocht, de stopregel op wanneer wordt

gestopt met zoeken naar informatie en de besluitregel het principe op basis waarvan de beslissing wordt genomen. Voorbeelden van vuistregels zijn de *recognition*-vuistregel (Goldstein & Gigerenzer 1999), waarbij de keuze tussen twee of meer alternatieven wordt gebaseerd op basis van het al dan niet herkennen van objecten; *the minimalist* vuistregel (Gigerenzer & Goldstein 1999) waarbij de beslissing wordt genomen op basis van de eerste *cue* die het onderscheid tussen twee of meer alternatieven mogelijk maakt; de *take the last* vuistregel (Gigerenzer & Goldstein 1999) waarbij de beslissing wordt gebaseerd op de *cue* die ook in een eerdere soortgelijke keuzesituatie doorslaggevend was; en de *take the best* vuistregel (Gigerenzer & Goldstein 1999) waarbij de keuze tussen de verschillende alternatieven wordt gebaseerd op de *cue* met de hoogste subjectieve validiteit.¹⁴

De vuistregels met behulp waarvan mensen¹⁵ beslissingen nemen, moeten worden gezien tegen de achtergrond van de omgeving waarin ze worden gebruikt (Simon 1956). Terwijl veel van het onderzoek naar besluitvorming uitgaat van de premisse dat goede redeneringen intern consistent en logisch dienen te zijn en dat redeneringen die hieraan niet voldoen aan *biases* onderhevig zijn, moeten cognitieve strategieën in de veranderlijke praktijk (Gigerenzer 2000: 196-197) aan belangrijkere eisen voldoen. Ze moeten psychologisch plausibel zijn, ze moeten snel zijn en ze moeten onder tijdsdruk en op basis van onvolledige informatie tot accurate gevolgtrekkingen in levensechte situatie leiden.

In dit verband heeft Gigerenzer (2000: 167-197) in experimenten de prestaties van vuistregels als *take the best* in termen van snelheid, zuinigheid (aantal benodigde *cues*) en accuraatheid (aantal juiste antwoorden) vergeleken met traditionele besluitvormingsmodellen die meer tijd, informatie en reken-capaciteit vergen. Uit deze experimenten volgde dat *take the best* sneller en zuiniger was dan de concurrenten en bovendien even accuraat was als de beste concurrenten. Verder presteerden andere *one reason decision making* vuistregels als *take the last*, waarbij de *cue* wordt gebruikt waarop in de meest recent gemaakte keuze de beslissing was gebaseerd, en *the minimalist*, waarbij een willekeurige *cue* wordt gekozen, zeker wanneer er weinig informatie beschikbaar is redelijk tot goed (Gigerenzer 2000: 167-197).

Invloed sociale omgeving

Een belangrijk onderdeel van de omgeving waarbinnen individuen hun beslissingen nemen, wordt gevormd door andere mensen. Deze sociale omgeving heeft grote invloed op de wijze van besluitvorming en de aard van de beslissingen die hieruit volgen. Sociale omgevingen bieden individuen extra mogelijkheden. Zo stellen zij hen in staat om in plaats van zelf inschattingen te maken over hoe het best met voorliggende keuzen om te gaan door anderen vertoond succesvol gedrag te imiteren of onsuccesvol gedrag te vermijden. Daarnaast bieden sociale omgevingen de gelegenheid tot samenwerking in het

¹⁴ Gigerenzers vuistregels met betrekking tot de wijze waarop mensen besluiten nemen, kunnen ook sommige van de eerder genoemde *biases* (Kahneman & Tversky 1982; Kahneman & Tversky 1995; Sunstein 2004a; Sunstein 1997) verklaren. *Hindsight bias* kan bijvoorbeeld worden gezien als het bijproduct van twee processen: in de eerste plaats het 'updaten' van de in het geheugen opgeslagen kennis, in de tweede plaats het vormen van snelle en zuinige vuistregels op basis van deze 'geüpdate' kennis (Hoffrage & Hertwig 1999).

¹⁵ Het geldt echter ook voor dieren. Zie Hutchinson & Gigerenzer 2005.

bereiken van doelen die voor het individu alleen moeilijker of niet te realiseren zijn.

Sociale omgevingen vormen echter ook extra beperkingen voor het gedrag van individuen wanneer zij gedrag zouden (willen) vertonen dat qua gestelde doelen of de in het nastreven gehanteerde middelen niet in overeenstemming is met de normen die binnen de sociale omgeving worden gehanteerd. Dergelijk normoverschrijdend gedrag wordt door groepsleden bestraft waarbij ook de groepsleden die aan de bestraffing niet meewerken op negatieve sancties kunnen rekenen. Omgekeerd wordt normvolgend gedrag gewoonlijk niet beloond – het wordt letterlijk als ‘normaal’ gezien. Alleen gedrag dat in uitzonderlijk hoge mate overeenstemt met de groepsnormen en het directe eigenbelang daaraan ondergeschikt maakt, wordt beloond.

De gevolgen van het binnen groepen middels door sancties ondersteunde normen coördineren van het gedrag van de groepsleden kan zowel positieve als negatieve gevolgen hebben. Positief is dat individuen verstandig kunnen handelen zonder dat zij behoeven te begrijpen waarom het verstandig is wat zij doen; dat gebrek aan zelfdiscipline wordt overwonnen; en dat de menselijke neiging om wel te willen profiteren maar niet te willen investeren wordt overwonnen zodat collectieve goederen kunnen worden geproduceerd. Een voorbeeld van verstandig handelen zonder het te weten is de wijze waarop de Maya's het deeg voor hun tortilla's, masa, bereidden. Door maïskorrels te koken in een alkalische oplossing werden niet alleen schimmels en andere micro-organismen gedood, maar werd de voedingswaarde ook verhoogd door meer voedingsstoffen (calcium) aan het deeg toe te voegen en andere voedingsstoffen, met name eiwitten en aminozuren, vrij te maken. Fermentatie van het maïsdeeg verhoogde in dat verband de voedingswaarde van masa nog verder (FAO 1992).

De Maya's kenden deze positieve effecten echter niet (of niet meer). Masa werd door hen simpelweg op een bepaalde wijze bereid omdat die wijze gebruikelijk was, omdat Maya's tortilla's eten en tortilla's van masa worden gemaakt (Boyd & Richerson 2001). Deze bereidingswijze was echter in het toenmalige Amerika niet algemeen. De Azteken kenden haar wel en produceerden masa op een soortgelijke manier, maar de Inca's deden dat niet. In Europa, waar Columbus na de ontdekking van Amerika maïs invoerde, kende men de voordelen van de bereidingswijze van masa evenmin. Omdat hiervan geen gebruik werd gemaakt, gold maïs hier als armelui's voedsel met een zodanig lage voedingswaarde dat het tot ondervoeding leidde.

Normen kunnen individuen ook helpen hun gebrek aan zelfdiscipline te overwinnen (Boyd & Richerson 2001). Dit kan bijvoorbeeld door gedrag dat op de lange termijn tot positieve uitkomsten leidt te belonen en gedrag dat het individu op de korte termijn wellicht positieve effecten biedt maar op de lange termijn tot negatieve uitkomsten voor zowel het individu als de groep leidt, te bestraffen. De 'zeven zonden' (hebzucht, ijdelheid, jaloezie, luiheid, lust, vraatzucht en woede) kunnen hiervan als een voorbeeld worden gezien. Maar niet alleen de leden van een groep die zich aan bepaalde normen houden, kunnen hiervan profiteren. Dat geldt ook voor derden. Neem de afschaffing van de slavernij in het middeleeuwse Europa. Binnen het christendom is de gedachte dat voor god alle mensen gelijk zijn, één van de meest centrale normen. Als gevolg hiervan had de kerk van begin af aan moeite met de slavernij, een institutie die een wezenlijk kenmerk van het Romeinse Rijk vormde en ook na

de ineenstorting van dit rijk in Europa een algemeen gebruik was. De kerk echter accepteerde slaven als bekeerlingen en moedigde hun vrijlating aan. Vanaf de zevende eeuw kwam de slavernij in toenemende mate onder christelijk vuur te liggen en deze oppositie resulteerde uiteindelijk in een ban op het tot slaaf maken van christenen en joden. Tegen de tiende eeuw was als gevolg hiervan de slavernij in West-Europa nagenoeg verdwenen (Stark 2005: xiv, 26-31). Dat dit bepaald niet vanzelfsprekend was, toont de geschiedenis van de islamitische wereld. Slavernij vormde hiervan een essentieel onderdeel, van het begin in de zevende eeuw af aan, en werd pas in de twintigste eeuw onder druk van het westen grotendeels afgeschaft.¹⁶

Naast positieve gevolgen kan normnaleving echter ook negatieve gevolgen hebben voor het individu, de groep of derden. In het eerste geval geldt dit bijvoorbeeld voor alle gevallen waarin de vrijheid van het individu wordt beperkt zonder dat dit diens belang of het belang van de groep op de lange termijn dient of de vrijheden van andere groepsleden beschermt. Het gaat ook om gevallen waarin individuen normconforme handelingen plegen die schadelijk zijn voor hun gezondheid. In het geval van het Fore volk op Nieuw-Guinea ging dat om de consumptie van de hersenen van overleden familieleden, een gebruik dat tot de verspreiding van een variant op de ziekte van Creutzfeld-Jacob leidde (Henrich, Albers, Boyd e.a. 2001). In het tweede geval geldt dit bijvoorbeeld voor de gevallen waarin het gedrag van het individu dat ten koste van de groep gaat of op kosten van de groep wordt vertoond wordt gezien als iets dat buiten de verantwoordelijkheid van het individu ligt. In het derde geval geldt dit bijvoorbeeld voor normen die andere buiten het morele universum plaatsen (Fein 1979) of vogelvrij verklaren (bijv. WRR 2006a: 151-152).

Framing

Zoals uit sommige van de gegeven voorbeelden al bleek, kunnen normen onderdeel zijn van een bredere 'cultuur'. Onder 'cultuur' wordt in dit verband de informatie verstaan die in iemands hoofd opgeslagen is. Het gaat om door meerdere mensen gedeelde ideeën, waarden, geloofsopvattingen en organisatiestructuren (Henrich, Albers, Boyd e.a. 2001). Het gaat ook om de referentiekaders die mensen hebben en die dienen als perceptuele modellen om hun omgeving en de gebeurtenissen daarin te beschrijven en te begrijpen. Deze referentiekaders stellen tegelijkertijd vaak collectieve doelen en schrijven daarbij middelen voor die in het nastreven van de doelen als aanbevelenswaardig of acceptabel worden beschouwd. Een normstelsel dat aan het individu voorschrijft hoe zich te gedragen jegens anderen die deel uitmaken van de groep en derden die dat niet doen, maakt hiervan gewoonlijk deel uit.

Om te begrijpen wat dit betekent voor de wijze waarop mensen beslissingen nemen en welke uitkomsten hieruit volgen, kan de *framing*-theorie van Lindenberg worden gebruikt. Met *framing* bedoelt Lindenberg (1993a) de stelselmatige wijze waarop het individu de keuzesituatie waarin hij verkeert definieert en evalueert.¹⁷ In dit verband meent Lindenberg dat er in essentie drie

¹⁶ In Europa maakte de afschaffing van de slavernij in combinatie met andere christelijke normen (met name rationaliteit en vertrouwen in de toekomst) de weg vrij voor de ontwikkeling van een op marktrelaties gebaseerde nieuwe productiewijze. Dit collectief goed, het kapitalisme, zou dit met de ineenstorting van het West-Romeinse Rijk in verval geraakte continent opnieuw opstuwen in de vaart der volkeren en het in de zeventiende eeuw de wereldheerschappij brengen (Stark 2005).

¹⁷ Dezelfde term heeft Lindenberg ook gebruikt waar het gaat om het individu dat selectief zijn aandacht beperkt (Lindenberg 1996: 154; 1993a: 20), in het bijzonder tot het realiseren van het gekozen instrumentele doel ('the

zogenaamde *master frames* bestaan die door *situational cues* worden geselecteerd c.q. zichzelf selecteren: het hedonistische *frame*, het winst-*frame* en het normatieve *frame*. Het hedonistische *frame* is gericht op genietingen, op het doel van het individu zich beter te voelen. Het winst-*frame* is gefocust op de vergroting van de hulpbronnen waarover het individu beschikt, zoals geld en vrije tijd, kennis, vaardigheden, sociale invloed enzovoort.¹⁸ Het normatieve *frame* is gericht op het vertonen van het gedrag dat door het individu c.q. de sociale omgeving als passend en gepast wordt beschouwd (Lindenberg 2002: 654-663).

In wezen gaat het bij de *frames* om een andere ordening van de doelen van het individu die Lindenberg reeds in de *SPF*-theorie had geformuleerd. Lindenberg is op dergelijke gedachten gekomen door uit te gaan van de assumptie dat binnen het individu verschillende doelen strijden om schaarse hulpbronnen (aandacht, toegang tot het geheugen etc.) en dat uit deze voortdurende strijd om het bestaan op één moment slechts één van de doelen als dominerend naar voren kan treden en het *frame* kan vormen op basis van welke het individu de situatie definieert, evalueert en instrumentele doelen selecteert.

Verschillende sociale situaties vragen in dit verband om verschillende vormen van 'passend' gedrag gegeven de aard en geschiedenis van de relatie tot de betrokken ander(en) en bieden daarmee verschillende te prefereren paden tot het bereiken van fysiek of sociaal welbevinden. Neem bijvoorbeeld vrijwilligerswerk. Individuen verrichten dit werk veelal zonder compensatie. Ze worden door het werk zelf gemotiveerd en beschouwen de situatie als een waarin het passende gedrag is dat zij een inspanning leveren zonder dat daar een financiële compensatie tegenover staat. Dit *frame* verandert echter wanneer voor het vrijwillig verrichte werk betaald gaat worden. Frey en Goette (1999) onderzochten hoe vrijwilligerswerkers reageren wanneer er voor hun werk een beloning wordt betaald. Uit hun analyses blijkt dat een hogere beloningsincidentie samengaat met minder vrijwillig gewerkte uren. Dit werd verklaard uit de aantasting van de intrinsieke motivatie door de introductie van de beloning. Pas wanneer de beloning een aanzienlijke omvang had, was de motivatie die daarvan uitging voldoende groot om in meer gewerkte uren te resulteren dan toen er nog niet werd betaald.¹⁹

Het belang van de *framing*-theorie ligt in de eerste plaats in de mogelijkheid om normgestuurd gedrag beter te begrijpen. Volgens Lindenberg (2002: 657-660) gaat het bij het *normative master frame* om het individu dat zich in zijn gedragingen aan normen conformeert om sociaal welbevinden (gedragsbevestiging en/of affectie) te ontmoeten c.q. straffen te vermijden. Dergelijk gedrag laat zich echter wellicht beter begrijpen vanuit het eigenbelang van het individu en is met de rationele keuzetheorie probleemloos te modelleren. Dit geldt echter niet voor het gedrag dat voortvloeit uit geïnternaliseerde normen. In

desired state of affairs') wanneer dit doel wordt geëvalueerd c.q. wanneer de keuze op dit doel is gevallen (Lindenberg 2002: 652-653). Hij wijst er daarmee op dat de keuze zelf in wezen ook tot een *frame* leidt en dat de gemaakte keuze niet op elk moment na genomen te zijn evenveel kans heeft opnieuw te worden geëvalueerd.

¹⁸ Lindenberg (2002: 657) maakt in dit verband het onderscheid tussen de vergroting van de hulpbronnen waarover het individu beschikt, zoals het verhogen van zijn banksaldo, en de verhoging van de efficiëntie van de productiefunctie, zoals het zoeken naar een baan die beter betaald zodat de hoeveelheid geld die per tijdseenheid wordt verdiend groter is.

¹⁹ In hun overzicht van psychologisch en economisch onderzoek naar dergelijke effecten van bonussen en straffen op de intrinsieke motivatie van mensen, hun bereidheid gedrag te vertonen dat geen andere duidelijke beloning kent dan de gedraging zelf, komen Frey & Jegen (2001) tot de conclusie dat er voor het bestaan van deze effecten sterk empirisch bewijs bestaat.

dergelijke gevallen beperkt het individu met behulp van een *frame* voorafgaande aan zijn besluitvorming de keuze uit de gedragsopties tot die opties welke hij zich op basis van de normen, die hij zich eerder heeft eigen gemaakt, gegeven de omstandigheden toestaat. Dit geldt bijvoorbeeld voor religieuze of ideologische normen die aspecten van het leven en de omgang met anderen reguleren. De *SPF*-theorie biedt weinig mogelijkheden om dergelijk religieus of ideologisch geïnspireerd gedrag te begrijpen (Van Bruggen 2001: 94-97). Met toepassing van de *framing*-theorie kan dit echter wel.

Lindenberg (2002) meent dat van de drie frames die hij onderscheidt het hedonistische frame dominant is. Lindenberg stelt dat een *frame* wordt geactiveerd via een 'automatisch' proces van selectie dat met *situational cues* wordt gestart (Lindenberg 1993a: 22). Hoe dit proces precies verloopt is niet volstrekt helder, maar duidelijk is in ieder geval dat *frames* niet 'at will' kunnen worden gekozen (Lindenberg 2002: 653). Uit de selectie van het *frame* en de daarmee geassocieerde wijze waarop de situatie wordt gedefinieerd en geëvalueerd, volgen keuzen voor instrumentele doelen (Lindenberg 2002: 653-655; 1993a: 22-23). Als voorbeeld van een dergelijke situatie schetst Lindenberg de omstandigheid van een individu dat zijn vriend ziet arriveren. Deze waarneming begunstigt de keuze voor het instrumentele doel 'een goede vriend wezen' met de keuze voor geassocieerde instrumentele doelen als resultaat.

De verandering van het dominante *frame* wordt door Lindenberg (1996b: 178) verondersteld het gevolg te zijn van een toenemend belang van de individuele doelen in de achtergrond met als gevolg dat de kans op de keuze voor het ene of het andere handelingsalternatief steeds meer gelijk wordt. Tegelijkertijd is er echter geen '[...] overall and simultaneous comparison of the utility yielded by the pursuit of all possible goals' (Lindenberg 1996b: 178). Waarom het de situatie definiërende doel er dan niet blijvend in zou kunnen slagen het *frame* te vormen en bij het individu een voortdurende staat van *single mindedness* (het soort dat bij ideologisch en religieus gemotiveerden geregeld wordt aangetroffen) te kunnen bewerkstelligen, is niet helder. Zonder een bewuste vorm van afweging tussen de voor- en de nadelen van het gekozen handelingsalternatief gegeven de (hiërarchie van) instrumentele doelen die het individu zicht stelt, is een verandering van het belang dat dit individu aan zijn instrumentele doelen hecht in Lindenberg's verhaal niet goed te begrijpen.

Een iets andere benadering van de *framing*-theorie biedt Pettit (2002: 222-244). In tegenstelling tot Lindenberg onderscheidt Pettit (2002: 232-236) twee frames, namelijk het eigenbelang-*frame* en het cultureel-normatieve *frame*. Het eerste *frame* domineert in situaties waarin er sprake is van marktrelaties en uitruil, het tweede *frame* domineert in de meeste sociale situaties: in de interactie met familieleden en vrienden, in politieke besluitvorming en in de context van groepsgedrag. Dat betekent niet dat het eigenbelang in deze situaties geen rol speelt. Het is volgens Pettit weliswaar niet dominant aanwezig, maar virtueel: het blijft in de achtergrond. Meestentijds volgen mensen bepaalde culturele patronen, op de automatische piloot als het ware, zonder uitgebreide overwegingen, totdat bepaalde alarmsignalen het activeren. Dat kan een situatie zijn waarin het individu zijn vingers eerder heeft gebrand, of een situatie waarin de *peers* van het individu betere resultaten behalen dan het individu zelf, of gewoonweg een situatie waarin zich iets anders voordoet dan een door culturele normen gestuurde routinesituatie. Wanneer in termen van belangen het

individueel in aanzienlijke mate dreigt te verliezen of dreigt mis te lopen, wordt het eigenbelang-*frame* veelal actief en zal het individu de keuzesituatie als betrekking hebbend op persoonlijk voordeel of nadeel waarderen en op basis daarvan besluiten. De empirische vraag is onder welke condities dit in welke mate gebeurt.

Dat de definitie van het individu van de keuzesituatie waarin hij verkeert van groot belang is, heeft experimenteel onderzoek duidelijk gemaakt. Tenbrunsel en Messick (1999) onderzochten de mate van samenwerking bij de productie van een fictief collectief goed, in dit geval 'een schoon milieu', met als experimentele conditie een variërende mate van handhaving. Uit hun experimenten bleek onder meer dat zwakke sancties toegepast door derden tot minder samenwerking leiden bij het produceren van het collectieve goed dan in de situatie waarin door derden helemaal geen sancties werden toegepast. De verklaring lag hierin dat mensen de situatie afhankelijk van de vraag of er al dan niet sancties door derden worden toegepast anders percipiëren. Zolang dergelijke sancties achterwege blijven, menen mensen in hogere mate dat er een ethisch beroep op hen wordt gedaan om ten bate van het algemeen belang mee te werken. Wanneer er echter sancties worden toegepast, wordt de situatie meer gepercipieerd als een toestand waarin de verantwoordelijkheid voor de productie van het collectieve anderen op zich hebben genomen.

In wezen gaat het hier om het verschil tussen de publieke en private rollen van het individu. Zolang de van kracht zijnde regel een norm is die het individu zelf geacht wordt te handhaven, geeft hij in zijn gedrag meer prioriteit aan zijn uit zijn persoonlijke ethiek voortvloeiende doelen en hanteert hij zijn eigen maatstaven. Wanneer de geldende regel er een is die door anderen wordt gehandhaafd, is het individu meer geneigd aan zijn publieke rol prioriteit te geven en de gepercipieerde doelen en maatstaven van anderen (in dit geval de aandeelhouders en commissarissen) voorop te stellen (Feldman & MacCoun 2005). De overweging om aan de productie van het collectieve goed bij te dragen, wordt dan meer een zakelijke: wat zijn de voor- en de nadelen voor het bedrijf, wat is de kans om te worden gestraft? De mate van naleving wordt op deze wijze afhankelijk van de mate van handhaving. Wanneer deze handhaving zwak is, kan de naleving van de norm geringer zijn dan in de situatie dat het aan het individu zelf werd overgelaten zich overeenkomstig de norm te gedragen.

Een ander voorbeeld wordt gegeven door Fehr & Gächter (2002). Zij onderzochten wat de gevolgen voor vrijwillige samenwerking tussen kopers en verkopers in een *one shot game* was van de introductie van de mogelijkheid tot het uitdelen van straffen door de kopers aan de verkopers wanneer de verkopers zich aantoonbaar (met een pakkans van 1 op 3) niet aan de gemaakte afspraken omtrent de prijs/kwaliteitsverhouding hielden. In dit geval was er dus geen derde partij die normen handhaafde, zoals bij Tenbrunsel & Messick (1999), maar bleef de (dyadische) situatie beperkt tot de twee handelende partijen. Uit de experimenten kwam naar voren dat in de situatie waarin de relatie tussen de kopers en verkopers louter op vertrouwen was gebaseerd en niet door sancties werd bedreigd, de door de verkopers geleverde kwaliteit beter was en de door de kopers geboden prijs hoger was dan in de situatie waarin er wel sancties dreigden. Ook wanneer de kopers de dreigende sanctie bereid waren te combineren met relatief hoge prijzen, bleef het kwaliteitsniveau achter bij de situatie waarin geen sanctie dreigde. Wanneer er in plaats van een dreigende

sanctie bij tekortschieten een lonkende bonus in het vooruitzicht werd gesteld wanneer de prijs/kwaliteitsverhouding zou zijn zoals afgesproken, was de mate van vrijwillige samenwerking weliswaar hoger dan bij de dreigende straf, maar nog altijd lager dan wanneer de interactie op vertrouwen was gebaseerd en niet door positieve of negatieve sancties werd beïnvloed. De *framing* van de interactie als een door normen van wederkerigheid en eerlijkheid gereguleerde situatie bleef in termen van samenwerking positievere resultaten opleveren dan de *framing* van de situatie als een die door positieve of negatieve materiële prikkels werd gereguleerd.

Soortgelijke resultaten met betrekking tot *framing* zijn voortgekomen uit het onderzoek van Bohnet, Frey en Huck (2001). Zij maakten een theoretisch model en deden experimenteel onderzoek naar de invloed van het niveau van handhaving op de naleving van half gespecificeerde contracten. Bij lage niveaus van handhaving kwam de naleving tot stand op basis van wederzijds vertrouwen, maar naarmate het niveau van handhaving steeg, nam het vertrouwen af. Bij volledige handhaving van het contract was het vertrouwen tussen de contractpartijen vervangen door institutioneel vertrouwen in het juridische systeem. De minste naleving van het contract werd gevonden bij zwakke handhaving ervan: het vertrouwen tussen de contractpartijen had reeds te lijden onder het *crowding out* effect van de handhaving van het contract, maar deze handhaving was nog te zwak om voldoende naleving te bewerkstelligen.

De meest cruciale vraag in dit verband is onder welke sociale condities welk *frame* dominant is, individuen welke vuistregel hanteren en welke uitkomsten zo worden bereikt. De stand van de kennis laat op deze vraag helaas nog geen goed antwoord toe (Todd 2001), niet in de laatste plaats omdat binnen de betrokken wetenschappelijke disciplines in de praktijk maar weinigen bereid zijn de eigen benadering ter discussie te stellen en de risicovolle weg richting (gedeeltelijke) theoretische integratie met andere vakgebieden in te slaan (bijv. Weale 1992). Duidelijk is in ieder geval dat het resultaat van de beslissing niet enkel afhangt van de wijze waarop deze genomen wordt, maar ook van de doelen die het individu zich stelt, het referentiekader dat hij hierbij hanteert en de mate waarin de van kracht zijnde normen worden gehandhaafd. In het laatste geval gaat het zowel om de handhaving van deze normen door het individu tegenover zichzelf als om handhaving van normen binnen dyadische relaties en relaties met meerdere betrokkenen. De handhaving van normen in dergelijke contexten vormt een onderdeel van de keuzes die de sociale omgeving maakt en het gedrag dat zij vertoont, mede onder invloed van (de verwachtingen omtrent) het gedrag dat het individu laat zien.

Invloed fysieke omgeving

Naast de sociale omgeving maakt ook de fysieke omgeving onderdeel uit van de omgeving waarbinnen individuen hun beslissingen nemen. In de context van moderne samenlevingen betreft dit voor een aanzienlijk deel het verschil tussen publieke, semi-publieke en private ruimte. De normen die het individu van toepassing acht zijn mede afhankelijk van de vraag hoe hij de aard van de fysieke ruimte waarin hij zich bevindt percipieert.

De tegenwoordig meest dominante norm in de publieke ruimte in de westerse wereld is die van *audience role prominence* (Lofland 1998: 31). Deze norm is erop gericht het gedrag van het individu terughoudend en niet hinderlijk te laten zijn

voor de andere individuen met wie de publieke ruimte wordt gedeeld. In de praktijk betekent dit dat mensen elkaar zoveel mogelijk negeren, behalve wanneer het voor anderen niet hinderlijk zijn juist een zekere mate van betrokkenheid vereist, zoals wanneer zich in de publieke ruimte deuren bevinden die voor een ongehinderde doorstroming door de gebruikers van de publieke ruimte voor elkaar dienen te worden opengehouden. De toeschouwerrol betekent echter ook dat zich bij normoverschrijdingen in de publieke ruimte sociale dilemma's oftewel collectieve actie problemen zich in verhevigde mate voordoen, mede omdat veel eventuele ingrepen in de (semi)publieke ruimte in de westerse wereld (en zeker in West-Europa waar in de (semi)publieke ruimte een algemeen wapenverbod geldt) *de jure* voorbehouden zijn aan gespecialiseerde overheidsdiensten als de politie. Wanneer deze politie vervolgens niet prominent aanwezig is, dreigt dat de publieke ruimte toevalt aan degenen die zich haar toe-eigenen.

Moderne stedelijke bouwstijlen als die van Le Corbusier hebben in de westerse wereld dit probleem verhevigd omdat zij in de steden enerzijds hebben geresulteerd in het vergroten van de publieke ruimte ten koste van de private en semi-publieke ruimte (Newman 1973), anderzijds in het vergroten van de fysieke afstand van individuen tot die publieke ruimte waardoor het aantal individuen dat de verstoringen kan waarnemen en de hulpdiensten kan alarmeren is verminderd (Glaeser & Sacerdote 2000). De hierop volgende vlucht voor de verloedering van de stedelijke publieke ruimte van de mensen die zich het bestaan in voorsteden en randgemeenten kunnen veroorloven (Cullen & Levitt 1999), leidt tot een daling van de kosten van huisvesting in de stad. Dit trekt op zijn beurt minvermogenden aan (Glaeser & Gyourko 2005), waaronder relatief veel gezinnen die relatief veel nieuwe criminelen voortbrengen (Glaeser & Sacerdote 1999). Een negatieve spiraal is zo het gevolg.²⁰

²⁰ Dit betekent niet dat een dergelijke ontwikkeling niet kan worden gekeerd. In de VS in de jaren '90 van de vorige eeuw gingen dalende misdaadcijfers (Levitt & Dubner 2005: 117-144) samen met een nieuwe urbanisatiegolf (Bruegmann 2005: 51-73).

Bijlage III

Theory of norms

In deze bijlage wordt meer aandacht besteed aan normen, hun oorsprong en hun stabiliteit over de tijd.

Zoals eerder opgemerkt, kent de in de bijlage II behandelde *SPF*-theorie een probleem met het geven van een plaats aan het navolgen van geïnternaliseerde normen als (instrumenteel) doel. Lindenberg maakt het nastreven van dit doel voor het individu onderdeel van het streven naar sociaal welbevinden in contact met anderen. Van Bruggen (2001: 211-251) laat echter zien dat veel mensen als doel ook het *beperken* van contacten met anderen hebben om sociale verplichtingen te vermijden en individuele doelen ('zelfrealisering') te verwezenlijken. De verhouding van het individu tot 'de ander' is blijkbaar ambivalenter dan Lindenberg deze voorstelt (vgl. Lesthaege & Surkyn 2006; Bengtson & Martin 2001; Bengtson, Rosenthal & Burtin 1996).

Op theoretisch vlak is al eerder geopperd dat zelfontplooiing een doel van individuen is (Maslow 1943). Lindenberg (1996b: 173-174) wees zelfontplooiing als algemeen instrumenteel doel echter af. Hij interpreteerde Maslows behoeftepiramide in dit verband als een zelfde soort hiërarchie als de *SPF*-theorie (Lindenberg 1996b: 174). Zelfontplooiing zou het hoogste doel zijn, de overige doelen zouden slechts instrumenteel zijn in het bereiken hiervan. Maslow zelf echter schetste zijn behoeftepiramide veel meer als een opeenvolgende reeks van doelen met afnemende prioriteit. Het meest dominante doel van mensen is de bevrediging van zijn fysiologische behoeften. Na de bevrediging hiervan worden achtereenvolgens zijn behoefte aan veiligheid, liefde en status dominant. Pas als deze behoeften zijn verzadigd, wordt zelfontplooiing het centrale doel van het individu (Maslow 1943).

Door de behoeftepiramide anders dan Maslow (1943) bedoelde te begrijpen en fysiek en sociaal welbevinden als algemene doelen van de *SPF*-theorie boven de discussie te stellen, reduceerde Lindenberg de kwestie van zelfontplooiing als menselijk doel tot de plaats van zelfontplooiing in de hiërarchie van sociale productiefuncties. Zelfontplooiing kon in dit kader niet als een hoger doel dan sociaal welbevinden worden gezien omdat mensen soms handelingen die zij persoonlijk afkeuren toch verrichten om anderen een plezier te doen en van hen gedragsbevestiging te krijgen. Zelfontplooiing werd in dit verband gereduceerd tot een vorm van instrumenteel *impression management* zonder te overwegen of het wellicht een aan gedragsbevestiging, status en liefde nevensgeschikt doel kon zijn (Lindenberg 1996b: 174).

Normnaleving als signaal

Een theorie die meer ruimte biedt aan het nastreven van geïnternaliseerde normen, is de *theory of norms* van Robert Ellickson (1991). Het uitgangspunt dat Ellickson (1991: 167 e.v.) met betrekking tot normen hanteert, is dat de substantiële regels zoals deze worden gegenereerd door sociale krachten gebaseerd zijn op het principe van *welfare maximization*. Lindenberg (1994) heeft Ellickson hierom bekritiseerd, vooral omdat Ellickson geen micromecha-

nisme heeft geëxpliciteerd dat binnen de groep waar de sociale normen gelden tot de selectie leidt van die normen die de *welfare* zouden maximaliseren. Inderdaad lijkt Ellickson te veronderstellen dat zijn uitgangspunt dat individuen hun eigenbelang nastreven (1991: 167) betekent dat groepen dat eveneens zullen doen (1991: 173) en er ook in zullen slagen dat te doen. Lindenberg meent daarentegen dat niet nutmaximalisering het dynamische principe binnen groepen is, maar het principe dat de leden van de groep delen in productie en consumptie (Lindenberg 1994: 105). Het gaat hier niet zozeer om de menselijke neiging ongelijkheid te vermijden (Ohmura & Yamagishi 2005; Jolls, Sunstein & Thaler 2004). Dat zij dit doen, zou terug te voeren zijn op hun streven naar sociaal welbevinden, waarvan gedragsbevestiging naast status en liefde één van de drie hoofdbestanddelen is. De bereidheid tot het delen in productie en consumptie is in de woorden van Lindenberg (1994: 107) in de eerste plaats het afgeven van een signaal door het individu dat hij een persoon is die is geïnteresseerd in een relatie met anderen op basis van wederzijdse gedragsbevestiging.

Aangezien mensen erg sterk op verlies reageren, is het met het oog op het blijven ontvangen van gedragsbevestiging zaak om in de relatie met anderen niet als de oorzaak van verlies te worden beschouwd. Dat betekent dat de ander de indruk moet hebben minstens evenveel uit de relatie te halen als hij erin stopt. Op deze basis ' [...] equity and reciprocity arise spontaneously as externality rules out of the experience of reactions to loss' (Lindenberg 1994: 110). De mate waarin dit gebeurt, is afhankelijk van de mate van hechtheid (multiplexiteit van de relaties) binnen de groep. Wanneer deze groot is, wordt van de groepsliden meer verwacht dan wanneer deze zwak is.

Ook Posner (2002: 18) ziet normnaleving in eerste instantie als het afgeven van een (kostbaar) signaal door het individu dat hij in de opvattingen van anderen is geïnteresseerd en bereid is met hen op wederkerige basis samen te werken om doelen te bereiken. Hij geeft daarmee aan zich in een toekomstige interactie betrouwbaar te zullen gedragen en van gegeven vertrouwen geen opportunistisch gebruik te zullen maken (tot de *cooperators* te behoren). Het niet naleven van sociale normen geeft in dit verband aan dat het individu wellicht op opportunistische gronden in samenwerking is geïnteresseerd en zich in interacties mogelijk niet wederkerig zal gedragen en gegeven vertrouwen zal beschamen (tot de *cheaters* zal behoren) wanneer dit uitkomt. Aangezien niet alleen *cooperators* interacties met *cheaters* proberen te vermijden maar dit ook geldt voor de *cheaters* zelf, er is bij andere *cheaters* immers minder te halen. Er is dan een voortdurende strijd gaande waarbij *cooperators* zich trachten te onderscheiden van *cheaters* en deze *cheaters* trachten het gedrag van *cooperators* op een goedkope manier na te bootsen (Posner 2002: 21-22). De relatie tussen normoverschrijding en (verondersteld) onbetrouwbaar gedrag in toekomstige interacties is overigens niet één op één omdat sommige voorkeuren of restricties die mensen hebben de naleving van de norm bemoeilijken (Posner 2002: 23). De normoverschrijding wordt in dergelijke gevallen vaak omgeven met allerlei signalen (verklaringen, verontschuldigheden) die duidelijk moeten maken dat de overschrijding niet betekent wat zij lijkt te betekenen. Het individu tracht zo duidelijk te maken dat hij niet tot het type mensen behoort waartoe hij op basis van signalen die hij zijns ondanks afgeeft door anderen wordt gerekend.

In tegenstelling tot Lindenberg verstaat Posner (2002: 22) onder (de relevante) normen echter veel meer dan *sharing rules*. Het gaat bij hem om alle vormen van observeerbaar gedrag die opgevat zouden kunnen worden als een signaal dat het individu een *cheater* zou kunnen zijn (vgl. Yamagishi 1998; Yamagishi, Kikuchi & Kosugi 1999; Yamagishi 2001; Yamagishi, Tanida, Mashima e.a. 2003): de kleding van het individu, zijn tafelmanieren, zijn persoonlijk hygiëne, zijn taalgebruik, zijn opvattingen, zijn sociale vaardigheden, zijn (geveinsde) interesse in de belevenissen van anderen etc. *Sharing rules* vormen bij Posner (2002) niet de kern. Terwijl het volgens Lindenberg (1994) uiteindelijk draait om het streven van het individu verlies te vermijden, gaat het bij Posner (2002) dit individu om het wekken van de indruk in toekomstige sociale interacties een betrouwbare partner te zullen zijn. Vanwege de latere opbrengsten geeft hij zo aan geïnteresseerd te zijn in een lange termijnrelatie. Dat een dergelijke relatie het meest aantrekkelijk is als deze voor beide partners meer oplevert dan het beëindigen van de samenwerking zou doen, is volgens Posner (2002: 17) 'obvious', maar dit impliceert niet direct dat er gelijk gedeeld moet worden in productie en consumptie – niet in de laatste plaats omdat de voorkeuren van mensen verschillen en samenwerking vaak betrekking heeft op de uitruil van producten en diensten en niet noodzakelijkerwijs op de gelijke verdeling van de opbrengsten van gezamenlijke (gelijke) inspanningen zoals Lindenberg (1994) lijkt te veronderstellen.²¹

Oorsprong van normen

Pettit (2002: 315) definieert een norm als een regelmatigheid in het gedrag van leden van een groep wanneer bijna iedereen in een terugkerende situatie het bewuste gedrag vertoont, bijna iedereen het vertonen van deze regelmatigheid goedkeurt, bijna iedereen het niet vertonen van deze regelmatigheid afwijst en waarbij het goedkeuren c.q. afwijzen van het respectievelijk al dan niet vertonen van de regelmatigheid in het gedrag bijdraagt aan het door bijna iedereen vertonen van de bewuste regelmatigheid. In afwijking van Ellickson is het volgens Pettit daarmee niet voldoende om een gedragsregel die wordt gehandhaafd een 'norm' te noemen. De regel dient door bijna iedereen te worden nageleefd en tevens door bijna iedereen actief te worden ondersteund.

Uitgaande van deze definitie en met inachtneming van de rol van eigenbelang in het gedrag van mensen, kan worden verklaard waarom sommige normen in sommige situaties tot stand zijn gekomen. Hiervoor bestaan twee scenario's. Het eerste scenario gaat uit van het gedrag. Het maakt duidelijk waarom bepaalde gedragsregelmaticheden begrijpelijk zijn en laat vervolgens zien waarom deze gedragspatronen het soort van waardering krijgen dat ze tot normen maakt. Het tweede scenario gaat uit van attitudes. Zij maakt duidelijk waarom sommige attitudes met betrekking tot gedrag begrijpelijk zijn en laat vervolgens zien hoe deze attitudes tot de gedragsregelmaticheid leiden die ze tot norm maakt (Pettit 2002: 317).

²¹ Lindenberg (1994) lijkt *cheating* te zien als de grondslag van elke vorm van immoreel gedrag. *Cheating* is in deze zin '[...] violating the rules of the public system in which one is voluntarily participating in order to gain an advantage over others in gaining the built-in goal of that activity'. Bij immoreel gedrag gaat het echter om elke vorm van gedrag die anderen schade berokkent, en niet alleen op ongelijke verdelingen binnen een gesloten gemeenschap. Gert (1998: 194-195) wijst erop dat de fixatie op *cheating* heeft geleid tot ethisch relativisme (normen zouden alleen gelden binnen gesloten gemeenschappen en niet voor mensen die er geen onderdeel van vormen) en de trivialisering van moraliteit überhaupt (omdat *cheating* op zich slechts tot een relatief geringe hoeveelheid schade leidt).

In de rationele keuzeliteratuur wordt uitgaande van het eigenbelang van actoren het gedragsgebaseerde scenario ondersteund en het attitudegebaseerde scenario verworpen. Op basis van het gedragsgebaseerde scenario kan uitgaande van het *prisoner's dilemma* (Routledge 1998; Lyons 1992) bijvoorbeeld begrijpelijk worden gemaakt waarom normen als 'vertel de waarheid'; 'houd je beloften'; 'onthoud je van diefstal, fraude of geweld'; 'vervul je plicht' en 'draag bij aan het welzijn van anderen' ontstaan (Pettit 2002: 319). Het gaat in rationele keuzetermen in feite om coördinatieproblemen die ten bate van *universal cooperation* worden opgelost. Maar zoals de formulering van de voornoemde normen al aangeeft, is de norm niet gericht op het bereiken van gezamenlijk voordeel uit gecoördineerd handelen, maar op het in gezamenlijkheid voorkomen van schade. Dit is niet hetzelfde: mensen waarderen verlies immers veel sterker dan winst (Kahneman & Tversky 1995). Dat de functie van de norm leidt tot meer winst voor iedereen, wil nog niet zeggen dat de inhoud van de norm gelijk is aan de functie.

Gert (1998) brengt deze gedachte een stap verder. Uitgaande van rationele individuen die vanwege het samenleven belang hebben bij hoe anderen zich gedragen en daarom voor het gedrag van deze anderen een gedragscode wensen, onafhankelijk van de vraag of zij zelf van plan zijn zich aan deze gedragscode te houden, stelt hij dat moraliteit deze gedragscode is. Moraliteit definieert hij (1998: 13) in dit verband als '[...] an informal public system applying to all rational persons, governing behavior that affect others, and includes what are commonly known as moral rules, ideals and virtues and has the lessening of evil or harm as its goal.' Aangezien Gert (1998: 7) meent dat de menselijke natuur en de aard van moraliteit inherent met elkaar zijn verbonden, zijn de morele regels die de basale verhoudingen tussen individuen onderling definiëren in elke samenleving dezelfde. Het gaat in volgorde van belangrijkheid om de tien publieke regels waarvan de overtreding door elk rationeel, onpartijdig en geïnformeerd persoon zonder sterke rechtvaardiging onacceptabel zou worden gevonden: doodt anderen niet; doe anderen geen pijn; maak gedrag van anderen niet onmogelijk; beneem anderen de vrijheid niet; misleidt anderen niet; kom beloften jegens anderen na; licht anderen niet op; gehoorzaam de wet; en doe je plicht (Gert 1998: 157-220).

Dat deze regels in elke samenleving bestaan, betekent overigens niet dat ze overal in dezelfde mate worden nageleefd of dat er naast deze morele regels geen andere regels zouden bestaan, regels die eventueel conflicteren met de morele regels. Het betekent wel dat ze op een gelijke grond zijn terug te voeren. Bij Gert (1998) is dat het belang dat elk individu heeft bij de grenzen die aan het gedrag van de ander worden gesteld. Een rationeel individu wil daarom dat de genoemde regels door alle anderen in acht worden genomen. Tegelijkertijd realiseert dit individu zich dat alle rationele anderen willen dat hij zich eveneens aan de genoemde regels houdt; iets wat overigens nog niet hoeft te betekenen dat het individu hiervoor ook kiest, zeker wanneer het strijdig is met zijn eigenbelang (Gert 1998: 338 e.v.).²² Maar het maakt wel begrijpelijk waarom

²² Gert (1998: 344) stelt dat mensen die de morele grondregels in acht nemen een grotere kans hebben een succesvol en gelukkig leven te lijden. Bovendien lopen deze mensen niet het risico dat de eventuele immorele handeling in combinatie met de aan de handeling verbonden hypocrisie hun karakter zal aantasten. 'To think that one can know that an immoral act will have no bad effects on one's future behavior is a clear example of arrogance and explains why arrogance normally leads to immoral behavior' (Gert 1998: 347). Het vermijden van schuld- en schaamtegevoelens en het in het gedrag hooghouden van integriteit, compassie en waardigheid leidt volgens Gert

rationele anderen de ongerechtvaardigde overtreding van morele regels, het ongerechtvaardigd (riskeren van het) toebrengen van schade aan anderen, wensen te bestraffen.

Eigenbelang speelt bij Gert een belangrijke rol, maar toch zijn de morele regels niet louter het product van het gedrag van individuen die zich door eigenbelang laten leiden. Wat de morele regels van Gert (1998) onderscheidt van bijvoorbeeld de regels die uit een veralgemenisering van het *prisoners' dilemma* volgen, is hun genese tot norm. Terwijl het bij het *prisoners' dilemma* gaat om gecoördineerde gedragingen die vanuit het eigenbelang van de betrokken individuen begrepen begrijpelijk want profijtelijk zijn en daarom de kwalificatie 'norm' verdienen, is bij Gert (1998: 338-361) eigenbelang slechts één van de redenen om moreel te handelen. In sommige gevallen druisen eigenbelang en moraliteit echter tegen elkaar in. Bijgevolg ontbreekt bij Gert (1998) het mechanisme om gedragingen uit eigenbelang tot (morele) norm te verklaren. De benadering van Gert (1998) komt daardoor meer overeen met het op attitudes gebaseerde scenario Pettit (2002) om de wording tot norm te verklaren. Gert (1998) laat zien waarom bepaalde attitudes begrijpelijk zijn en geeft de mechanismen (1998: 338-361) aan op welke wijze deze op microniveau tot gedrag leiden dat met de morele regels overeenstemt: de wens anderen geen schade te berokkenen; het vermijden van hypocrisie (en eventuele karakter-schade)²³; het uit eigenbelang vermijden van sancties door de eerste persoon (schaamte en schuldgevoelens) dan wel door derde personen (reputatie-effecten, ostracisme, bestraffing als rechtshandeling) en uit religieuze motieven vormen hiervan de hoofdmoot.

Een kwestie waarover Gert (1998) zich niet buigt, is de vraag hoe de sancties door derden worden gerealiseerd wanneer zowel de ontdekking van normovertreders en hun bestraffing kosten met zich meebrengt. Gegeven diens eigenbelang is elk individu gemotiveerd om niet aan de opsporing en sanctionering deel te nemen, temeer daar er andere individuen zijn die deze opsporing en sanctionering voor hun rekening zouden kunnen nemen (collectieve actieprobleem, *free rider* probleem). Pettit (2002: 324) wijst er in dit verband op dat individuen niet actief op zoek hoeven te gaan naar normovertreders. Er dienen er slechts voldoende aanwezig te zijn die de normovertreding waarnemen en daarop reageren. Bovendien meent Pettit dat de bestraffing van de normovertreders niet intentioneel hoeft te zijn: het is al voldoende als mensen de normovertreding in een spontane reactie afwijzen (of door de potentiële normovertreder worden verondersteld de overtreding af te wijzen). 'The rational choice tradition has been blind to the fact that the goods that we seek from others include goods that they do not intentionally bestow, in particular attitude-dependant goods like approval and disapproval [...] people are moved in great part, though not exclusively, by a concern that others not think badly of them and, if possible, that they think well of them' (Pettit 2002: 325, 330; vgl. Lindenbergs *SPF*-theorie).²⁴

Pettit verplaatst daarmee binnen de rationele keuzetheorie in wezen het probleem van de kostbare sanctionering naar de spontaan en onbewust

tot gedrag dat overeenstemt met de morele grondregels omdat het vermijden dat anderen (het risico op) schade lopen hiervan de basis vormt (1998: 351).

²³ Vergelijk Van Bruggen (2001).

²⁴ Binnen een netwerk zou deze neiging sterker zijn vanwege de potentiële reputatie-effecten die volgen op de spontane reactie (afkeuring of goedkeuring).

plaatsvindende af- of goedkeurende reactie. Waarom vindt deze reactie plaats? Experimenteel onderzoek heeft laten zien dat het realiseren van de sanctio-nering door derden lang niet zo'n groot probleem is als op basis van de rationale keuzetheorie zou kunnen worden verwacht. Bovendien is deze sanctionering niet terug te voeren op onwillekeurige of onbewuste c.q. onvrijwillige reacties. Er bestaat bij derden een grote bereidheid om een overtreding van de breed gedragen regels te bestraffen, en zelfs het nalaten van het bestraffen van de overtreder te bestraffen, ook wanneer dit aanzienlijke kosten voor de bestraffer met zich meebrengt (Fehr & Fischbacher 2004a; Fehr & Fischbacher 2004b; Fehr, Fischbacher & Gächter 2002). Dit betekent dat de benadering van Gert (1998), welke veronderstelt dat mensen niet louter hun eigenbelang nastreven maar ook morele doelen hebben, door experimenteel onderzoek wordt ondersteund.

Een gerelateerde kwestie betreft de wijze waarop individuen die morele doelen nastreven hun keuzes maken. Sunstein (2005) vroeg recent aandacht voor het fenomeen dat mensen niet slechts vuistregels gebruiken bij het nemen van beslissingen, maar ook specifieke *morele* vuistregels zouden hanteren. Wat bij Sunstein deze morele vuistregels van normen onderscheidt, is dat het in het eerste geval om algemene intuïtieve stelregels gaat, zoals 'gij zult niet stelen' of 'gij zult niet liegen'.

Voortbordurend op de traditie van de '*biases* en vuistregels'-school meent Sunstein dat morele vuistregels tot onjuiste oordelen leiden. Hij (Sunstein 2005: 2) geeft in dit verband het voorbeeld dat het moreel fout zou zijn niet te liegen of te stelen wanneer dit een mensenleven zou redden. Dit voorbeeld zou aantonen dat 'we should not treat the underlying moral intuitions as fixed points for analysis, rather than as unreliable and at least potentially erroneous' (Sunstein 2005: 2). Of dergelijke kwalificaties op zijn plaats zijn, is echter de vraag. Opvallend is dat Sunstein (2005) veronderstelt dat morele regels geen uitzonderingen toelaten, dat er bij de toepassing ervan geen oog bestaat voor de omstandigheden en dat er bijgevolg ook geen mogelijkheid is om met conflicten tussen morele regels om te gaan. In een moreel stelsel dat gebaseerd is op de morele grondregels die de verhouding tussen de groep en het individu reguleren, is dit echter niet het geval: zolang er in de omstandigheden een sterke rechtvaardiging voor de overtreding van de morele regel bestaat, is deze overtreding wel degelijk acceptabel (Gert 1998: 221-246).

Stabiliteit van normen

Een kwestie die in dit verband nog niet is aangeroerd, is de stabiliteit van normen over de tijd. De morele grondregels volgen volgens Gert (1998) direct uit de menselijke natuur, maar met andere gedragsregels is dat niet zo duidelijk, zeker wanneer deze conflicteren met de morele grondregels. Een andere manier om tegen de niet verklaarde stabiliteit van normen over de tijd aan te kijken, is door het product van deze normen, namelijk instituties, centraal te stellen. Een belangrijk traditie binnen de sociologie is die van het functionalisme. Binnen deze traditie wordt het bestaan van instituties verklaard uit de functie die deze instituties binnen een groter geheel (groep, samenleving, cultuur) vervullen. Maar een verklaring welk mechanisme op microniveau de gedragspatronen tot stand brengt waaruit deze instituties bestaan en hoe deze gedragspatronen over de tijd in stand worden gehouden, gegeven het feit dat menselijke

samenwerkingsverbanden zoals bedrijven vroeg of laat allemaal mislukken (Ormerod 2005), ontbreekt.

Wat volgens Pettit aan het voortbestaan van bepaalde gedragspatronen en de bijbehorende normen op microniveau ten grondslag ligt, is eigenbelang. Met voortbestaan in deze zin wordt niet louter bedoeld op het voortdueren van normen of gedragspatronen gedurende een bepaalde tijdsperiode, maar het hardnekkige standhouden van de norm en het bijbehorende gedrag ondanks bepaalde invloeden die in een andere richting werken. Pettit (2002: 238-239) verklaart dit voortbestaan uit het afgaan van de alarmschellen van het eigenbelang wanneer er dreigt te worden afgeweken van de gewoonte om de norm of het gedragspatroon te volgen. Het gealarmeerde eigenbelang herstelt op microniveau het gedrag zodat dit wordt gericht op het naleven van de norm en het handhaven van de bestaande situatie.²⁵

Een voorbeeld vormt de slavernij in de Verenigde Staten. Door de eigenaren werd het houden van slaven uit een soort religieuze ideologie verklaard. Hun eigenbelang verklaart in dat verband mede waarom slavernij kon blijven voortbestaan tot de Amerikaanse burgeroorlog en waarom eerdere pogingen het te beëindigen strandden. Pettit (2002: 24) meent dat in meer algemene zin het voortbestaan van onderdrukkende regimes kan worden verklaard uit eigenbelang. De massa blijft inert uit individueel eigenbelang en weigert het risico van de poging tot revolutie te nemen met als gevolg dat het niet verstoren van de status quo het hardnekkige gedrag wordt. Hij zou daaraan nog kunnen toevoegen dat het door de heersende elite of door zeloten zonnodig met geweld verdedigen van deze status quo ook uit eigenbelang kan worden verklaard, zelfs indien zij hun geweld verklaren uit verheven idealen.²⁶ Het eigenbelang maakt het voortbestaan van de norm hardnekkig.²⁷

²⁵ Dit vormt een oplossing voor het probleem waar Lindenberg (1993b: 236-239) mee worstelt, namelijk het feit dat traditionele sociologen menen dat de stabiliteit van normen het gevolg is van internalisering van de regels terwijl uit empirisch onderzoek telkens blijkt dat deze regels worden gestabiliseerd door sancties.

²⁶ Dalrymple (2004) verklaart parallel hieraan het voortdueren van vrouwenonderdrukkende normen in de islam uit het eigenbelang van de onderdrukkers.

²⁷ Dit biedt tevens een mechanisme op microniveau voor functionalistische verklaringen van het voortbestaan van instituties op macroniveau.

Bijlage IV

Sociaal kapitaaltheorie

In deze bijlage wordt meer aandacht besteed aan de verschillende benaderingen van sociaal kapitaal.

Van oudsher onderscheiden sociaalwetenschappers twee vormen van kapitaal, te weten fysiek kapitaal en menselijk kapitaal. Onder de eerste vorm worden de fysieke productiemiddelen (instrumenten en technologie) verstaan, onder de tweede vorm de menselijke productiemiddelen (mate van scholing, training en gezondheid van de arbeiders). Het begrip 'sociaal kapitaal' als de derde vorm van productiemiddelen werd binnen de sociale wetenschap in 1988 populair gemaakt door James Coleman. Coleman (1988: 98) definieerde sociaal kapitaal tamelijk cryptisch, namelijk

'[...] by its function. It is not a single entity but a variety of different entities, with two elements in common: they all consist of some aspect of social structures, and they facilitate certain actions of actors – whether persons or corporate actors – within the structure. Like other forms of capital, social capital is productive, making possible the achievement of certain ends that in its absence would not be possible. Like physical and human capital, social capital is not completely fungible but may be specific to certain activities. A given form of social capital that is valuable in facilitating certain actions may be useless or even harmful for others. Unlike other forms of capital, social capital inheres in the structure of relations between actors and among actors.'

Coleman meende in essentie dat sociaal kapitaal een eigenschap is van sociale netwerken en dat het individuen en organisaties in staat stelt om te handelen en doelen te bereiken.

Moderne definities van sociaal kapitaal zijn goeddeels van Colemans (1988) definitie afgeleid, ook al is de omschrijving van sociaal kapitaal aanzienlijk concreter. In essentie wordt sociaal kapitaal tegenwoordig gewoonlijk gezien als een sociale hulpbron, dat wil zeggen: de (potentiële) toegang tot hulp van derden bij het nastreven van doelen. Over de grondslag van deze hulpbron lopen de meningen uiteen. Het gaat in hoofdzaak om drie opvattingen die als kern respectievelijk hebben:²⁸

- normen
- netwerken
- normen, netwerken, vertrouwen, wederkerigheid

²⁸ Hier doorheen loopt de vraag of en hoe sociaal kapitaal het best kan worden gemeten: op individueel (micro)niveau dan wel op gemeenschapsniveau (meso- & macroniveau). Aangezien sociaal kapitaal niet iets is wat 'direct' gemeten of afgelezen kan worden, gebruiken wetenschappers om de mate van sociaal kapitaal 'indirect' vast te stellen afwisselend verschillende soorten indicatoren, mede naar gelang het wisselende analyseniveau. Op macroniveau hebben deze indicatoren veelal betrekking op overheidsbeleid, economische groei en vertrouwen (zie bijvoorbeeld www.worldbank.org), op mesoniveau op de doeltreffendheid van of de participatiegraad in organisaties en op individueel niveau op persoonlijke achtergronden en netwerken.

Normen

Een belangrijke protagonist van de school die meent dat aan sociaal kapitaal louter een norm ten grondslag ligt, is Francis Fukuyama. In Fukuyama's ogen is sociaal kapitaal '[...] an instantiated informal norm that promotes cooperation between two or more individuals' (Fukuyama 2001).²⁹ De norm moet worden gerealiseerd in de context van een menselijke relatie: in potentie bestaat de norm van wederkerigheid in de omgang met alle mensen, maar hij wordt alleen gerealiseerd in de omgang met vrienden. In deze zin zijn netwerken, vertrouwen, *civil society* en al het overige dat gewoonlijk met sociaal kapitaal wordt geïdentificeerd het resultaat van sociaal kapitaal. Fukuyama's aandacht is daarmee in essentie geconcentreerd op het effect van sociaal kapitaal op het gedrag van individuen.

Volgens de voornoemde definitie omvat sociaal kapitaal zowel de norm van wederkerigheid tussen twee vrienden als complexe en uitgewerkte doctrines, zoals het christendom. In het eerste geval zou gesproken kunnen worden van een *iterated prisoner dilemma game* met de keus tussen samenwerking of geen samenwerking. Een strategie gebaseerd op *tit for tat* (samenwerken als de ander samenwerkt, niet samenwerken als de ander dat niet doet) leidt tot samenwerking als uitkomst en dit vindt vervolgens zijn neerslag in op samenwerking gerichte normen. Tegelijkertijd benadrukt Fukuyama (2001) dat sociaal kapitaal

'[...] more often than not is produced by hierarchical sources of authority, which lay down norms and expect obedience to them for totally arational reasons [...] Not only do norms from such sources not come about through decentralized bargaining; they are transmitted from one generation to the next through a process of socialization that involves much more habit than reason.'³⁰

Sociaal kapitaal kan daarbij positieve en negatieve consequenties hebben. De gangbare norm kan zijn dat men zich jegens alle mensen moreel dient te gedragen en niet louter in de omgang met familieleden. Daarmee overstijgt het potentieel voor samenwerking en collectieve actie de groep mensen met wie de norm wordt gedeeld, of liever gezegd, de groep mensen van wie het bekend is dat met hen de norm wordt gedeeld.³¹ Daarentegen kan de gangbare norm ook zijn dat men zich juist alleen tegenover familieleden moreel dient te gedragen, maar dat van andere mensen op alle mogelijke manieren misbruik kan worden gemaakt. De solidariteit die tussen de leden binnen een groep bestaat, wordt namelijk geregeld verkregen ten koste van vijandigheid jegens mensen die niet tot de groep behoren.³²

Fukuyama introduceert in dit verband het concept van de *radius of trust*, de kring van mensen onder wie de op samenwerking gerichte normen gelden. Deze kring van vertrouwen, kan groter zijn dan de normgemeenschap die de

²⁹ Zie ook Fukuyama 2005.

³⁰ Fukuyama (2001) laat hierbij de rol van de staat buiten beschouwing. Naar zijn idee kan de staat weinig doen om sociaal kapitaal te genereren: direct alleen door het onderwijs te stimuleren en zo mogelijk te maken dat daar normoverdracht plaatsvindt, indirect door de noodzakelijke publieke goederen als veiligheid en eigendomsrechten te garanderen. De staat kan daarentegen wel vrij eenvoudig sociaal kapitaal stuk maken. Dit kan bijvoorbeeld door taken op zich te nemen die beter aan de private sector of de samenleving overgelaten zouden kunnen worden. De overheid maakt op deze wijze mensen van zich afhankelijk en smooit hun spontane capaciteit om samen te werken.

³¹ Fukuyama brengt deze nuancering niet aan maar deze volgt wel logischerwijs uit zijn vertoog.

³² In die zin zou kunnen worden gezegd dat netwerken in de eerste plaats bedoeld zijn om derden buiten te sluiten. Vgl. Elias & Scotson 1976.

groep vormt. Het vertrouwen kan immers verder reiken dan de mensen die tot de gelederen van de groep behoren wanneer de norm voorschrijft dat ook niet-leden van de groep dienen te worden vertrouwd. De kring kan echter ook kleiner zijn dan de groep, hij hoeft niet alle leden van de groep te omvatten. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer in (grote) organisaties de op samenwerking gerichte norm alleen geldt tussen de leden van het *management team* of alleen tussen de mensen die tot de vaste staf behoren. Moderne samenlevingen kunnen volgens Fukuyama worden gezien als een serie elkaar al dan niet ten dele overlappende kringen van vertrouwen. Traditionele samenlevingen daarentegen zijn veel sterker gesegmenteerd en bestaan uit een groot aantal kleinere sociale eenheden, zoals stammen of dorpen.³³

De economische betekenis van sociaal kapitaal is volgens Fukuyama dat het de transactiekosten verlaagt. Het is weliswaar mogelijk om binnen een groep mensen zonder sociaal kapitaal het gedrag te coördineren, maar de transactiekosten geassocieerd met de onderhandelingen, het opstellen van het contract, het toezicht op de naleving van de bepalingen en de handhaving van de gemaakte afspraken zijn dan hoger.

Fukuyama meent dat sociaal kapitaal het best op het niveau van groepen kan worden gemeten, althans, uitspraken over het meten van sociaal kapitaal op individueel niveau doet hij niet. De functie ziet er als volgt uit:

$$SC = \sum_{n=1}^t ((1/R_n) R_p C_n)_{1...t}$$

Hierbij is SC gelijk aan de voorraad sociaal kapitaal van een groep (samenleving) en staat $\sum_{n=1}^t$ voor de som van alle lidmaatschappen n van alle t groepen in een samenleving. In de vergelijking staat C voor de mate van cohesie binnen de groep. Groepen verschillen immers in de mate van samenhang die ze vertonen en daarmee in het potentieel aan collectieve actie dat zij in zich dragen. R_p is de kring van vertrouwen. Voor veel groepen zal de kring van vertrouwen gelijk zijn aan de groepsleden. In dat geval is R_p gelijk aan 1. Als er sprake is van positieve *externalities*, wanneer de norm voorschrijft niet-leden van de groep te vertrouwen, is R_p groter dan 1. Bij negatieve *externalities* binnen de groep is R_p kleiner dan 1. Voor de negatieve consequenties van groepsvorming voor de mensen die niet tot de groep behoren, heeft Fukuyama een aparte variabele opgenomen: $(1/R_n)$ waarbij R_n staat voor de *radius of distrust*.

Netwerken

Een andere belangrijke benadering van sociaal kapitaal is die welke niet de nadruk legt op de gevolgen ervan voor het handelen van individuen, maar de mogelijkheden (en voordelen) die het individuen biedt. Sociaal kapitaal wordt in dit verband gedefinieerd als (Van der Gaag & Snijders 2004: 200)

the collection of resources owned by members of an individual's personal social network, which may become available to the individual as a result of the history of the relationship.

³³ Daaraan kan worden toegevoegd dat groepsleden zich met de groep identificeren en dat pas in een moderne samenleving mensen zich met de samenleving als geheel identificeren. Vgl. bijvoorbeeld Gellner (1983).

De omvang van het sociaal kapitaal van een individu staat daarmee gelijk aan de mate van toegang die hij tot hulpbronnen via zijn sociaal netwerk heeft, hulpbronnen die kunnen worden ingezet als daartoe de noodzaak zou bestaan (Flap, Sniijders, Völker, Van der Gaag 2003). In formulevorm is de omvang van het sociaal kapitaal van een individu gelijk aan

$$SC = \sum_i \sum_j r_{ij} p_{ij}$$

Hierbij staat SC voor de omvang van het sociale kapitaal van een individu (ego), i verwijst naar een lid (alter) van diens sociale netwerk en j naar de hulpbronnen, r_{ij} staat voor de kwantificering van de hulpbronnen van type j in bezit van alter i en p_{ij} is de kans dat alter i ego in staat stelt hulpbron j te gebruiken. Deze waarschijnlijkheid wordt veelal uitgedrukt in de sterkte van de band, de frequentie van het contact, de mate van vertrouwen en het aantal uitwisselingen.

Van der Gaag en Sniijders (2004: 205-206) benadrukken dat voor veel doelen het hebben van meerdere, additionele alters weinig toevoegt en zelfs tot coördinatieproblemen kan leiden. Het gaat er veelal om dat ego's tenminste één alter in hun netwerk hebben die aan hen toegang tot een bepaalde hulpbron kan verschaffen. Zij vereenvoudigen de formule daarmee tot $SC = \sum_j s_j$ waarbij j verwijst naar de hulpbronnen en s_j naar de beschikbaarheid van deze hulpbron voor ego. Het aantal alters met hulpbron j , de bereidheid van alters hiertoe toegang te geven en de transactiekosten die hiermee zijn gemoeid, drukken samen s_j uit. Daarnaast onderscheiden Van der Gaag en Sniijders (2004) in het sociaal kapitaal van ego de subsferen 'prestige', 'information', 'skills' en 'support'.³⁴

Een toepassing van deze benadering van sociaal kapitaal die tegelijkertijd duidelijk maakt hoe groot de rol van de overheid kan zijn, is te vinden in Völker en Flap (2001). In dit artikel worden de sociale netwerken van Duitsers in de voormalige DDR onderzocht. Als gevolg van de politieke onderdrukking van overheidswege en de risico's verbonden aan afwijkend gedrag, waren de sociale netwerken van de Oost-Duitsers klein: zij vertrouwden alleen mensen die tot hun 'niche' behoorden en met wie zij sterke sociale banden hadden. Maar tegelijkertijd werden de Oost-Duitsers geconfronteerd met de tekorten van de socialistische commando-economie. Om zich toch van de noodzakelijke producten te kunnen voorzien, vielen de Oost-Duitsers terug op hun zwakkere sociale banden (*Beschaffungsnetzwerke*), er zorg voor dragend dat dit netwerk van hun 'niche' gescheiden bleef. Na de val van de muur en het verdwijnen van de DDR verdween dit onderscheid dat de Oost-Duitsers in hun sociale netwerken gewoon waren te handhaven.

Zowel Van der Gaag en Sniijders (2004) als Völker en Flap (2001) benaderen sociaal kapitaal vooral in termen van het kunnen mobiliseren van hulpbronnen voor het nastreven van enkelvoudige doelen (één baan is voldoende) waarbij de mogelijkheden voor het realiseren daarvan zowel spontaan (maar zonder hulpbronnen buiten bereik van het individu) door de sociale omgeving worden aangeboden zonder dat het individu hier invloed op heeft of probeert te krijgen. Het nastreven van doelen met een ongelimiteerd karakter (meer geld, meer aanzien) of het manipuleren van de sociale omgeving zodat deze meer

³⁴ Zie ook Van der Gaag 2005.

mogelijkheden biedt om de doelen te realiseren, iets waarbij de omvang van de hulpbronnen (de macht van het individu) een grote rol speelt, komen in hun analyse niet voor. De voornoemde punten dragen ertoe bij dat het niet duidelijk is wanneer individuen tot investeren in sociaal kapitaal overgaan of onder welke condities sociaal kapitaal van invloed is op hun (gedrags)keuzes.

Normen, netwerken, vertrouwen en wederkerigheid

Eén van de meest invloedrijke auteurs op het gebied van sociaal kapitaal is Robert Putnam. In 1995 schreef Putnam een essay (Putnam 1995) dat hij vervolgens uitwerkte tot een boek (Putnam 2000).³⁵ Putnam definieert sociaal kapitaal als volgt (Putnam 2000: 19):

‘[...] social capital refers to connections among individuals – social networks and the norms of reciprocity and trustworthiness that arise from them. In that sense social capital is closely related to what some have called “civic virtue”. The difference is that “social capital” calls attention to the fact that civic virtue is most powerful when embedded in a dense network of reciprocal social relations.’

Uit deze brede omschrijving volgt dat (Putnam 2000: 21)

‘[...] social capital [...] comes in many different shapes and sizes with many different uses. Your extended family represents a form of social capital, as do your Sunday school class, the regulars who play poker on your commuter train, your college roommates, the civic organizations to which you belong, the Internet chat group in which you participate, and the network of professional acquaintances recorded in your address book.’

Putnam combineert daarmee verschillende benaderingen van sociaal kapitaal waarbij hij zowel oog heeft voor het instrumenteel gebruik door het individu van zijn netwerk als voor de effecten van het netwerk op het gedrag van het individu. Hij benadrukt dat sociaal kapitaal ‘goed’ is voor de binnenkant van het netwerk waarin de normen van vertrouwen en wederkerigheid gelden, maar dat voor mensen buiten het netwerk de externe effecten niet altijd positief zijn. Zoals iedere vorm van kapitaal kan ook sociaal kapitaal worden gebruikt voor ‘antisociale’, ‘slechte’ doeleinden. In dit verband spreekt Putnam van *bonding* en *bridging* sociaal kapitaal. De *bonding* variant is uitsluitend, gericht op solidariteit binnen de eigen homogene groep (bijvoorbeeld een organisatie op etnische grondslag) en in instrumentele zin met name geschikt voor *getting by*. De *bridging* variant is daarentegen insluitend, overstijgt verschillen tussen mensen (bijvoorbeeld een burgerrechten beweging) en is met name geschikt voor *getting ahead*. *Bridging* sociaal kapitaal brengt verschillende mensen, verschillende informatiebronnen en verschillende ideeën bij elkaar. Het wordt in het verlengde daarvan geassocieerd met meer en betere informatie bij bijvoorbeeld het zoeken naar werk, met innovatie en creativiteit, met vernieuwende en betere ideeën, *adaptive implementation*, meer succesvolle teams, snellere promotie, hogere salarissen etc. (Granovetter 1973; Burt 2001, 2002, 2004).

³⁵ Voor een samenvatting zie Putnam 2001.

Putnam is uiteindelijk minder geïnteresseerd in wat sociaal kapitaal op micro-niveau betekent, laat staan hoe het op individueel niveau zou kunnen worden gemeten. Het gaat hem om de gevolgen op macroniveau van veranderingen over de tijd in het individuele gedrag, de relatieve trend die de hoeveelheid sociaal kapitaal vertoont. Hierbij maakt hij gebruik van meerdere indicatoren op mesoniveau c.q. geaggregeerd microniveau die betrekking hebben op de participatie van Amerikanen in het gemeenschapsleven (uitgebrachte stemmen bij verkiezingen, bezoek politieke bijeenkomsten, deelname aan vereniging met een politiek doel, participatie in non-profit organisaties en clubs, ontkerkelijking en kerkgang, lidmaatschap van een vakbond en vakvereniging), hun vrijetijdsbesteding (in verenigingsverband en in relatie tot derden), hun vrijgevigheid, vrijwilligerswerk en hun wederkerigheid, eerlijkheid en mate van vertrouwen (verkeersovertredingen, misdaad, aantal agenten, aantal advocaten). Terwijl in de 20^e eeuw de mate van participatie tot de jaren '60 voortdurend toenam (met uitzondering van een dip vanwege de economische depressie in de jaren '30), nam zij nadien in een steeds hoger tempo af. Tegelijkertijd vertonen de indicatoren die worden geassocieerd met vrijgevigheid, liefdadigheid, vertrouwen, eerlijkheid etc. ook een over de tijd dalende trend. Een slechte zaak volgens Putnam: scholen presteren hierdoor slechter, de criminaliteit neemt toe, wijken worden minder veilig en minder productief, daarnaast hebben de welvaart, het geluk en de gezondheid van mensen eveneens onder de afname van sociaal kapitaal te lijden. En de democratie, gelijkheid en tolerantie niet te vergeten. Al met al genoeg voor een heuse *call to arms* (en een agenda voor wat gedaan zou kunnen worden *to restore American community through private and collective initiative*)³⁶: '[...] we Americans need to reconnect with one another. That is the simple argument of this book.'

Een probleem met Putnams analyse is dat hij de verbinding tussen collectief en individueel niveau niet voldoende legt. Hij analyseert zijn gegevens telkens op geaggregeerd niveau waardoor het, ondanks Putnams pogingen een verklaring te bieden, onduidelijk blijft waardoor de afname van het sociaal kapitaal in de Amerikaanse samenleving nu precies wordt veroorzaakt. Putnam noemt als belangrijkste oorzaak het uitsterven van de generatie die een hoge mate van *civic engagement* vertoonde. Maar wat dan op individueel niveau het mechanisme is dat ertoe leidt dat *babyboomers* en hun kinderen (*babybusters*, of *Generation X*) minder de activiteiten vertonen die bijdragen aan de productie van sociaal kapitaal blijft de vraag.³⁷ Deze vraag wordt meer prangend als wordt beseft dat, wat Putnam erkent, het in de verbanden die hij heeft gevonden geregeld onduidelijk is wat oorzaak is en wat gevolg.³⁸ Kan het misschien zijn dat individuen gewoon geen zin meer hebben om aan het gemeenschapsleven deel te nemen en dat zij (tegenwoordig) hun doelen via andere wegen (kunnen) verwezenlijken (Sobel 2002)?³⁹ Het is in ieder geval duidelijk dat er meer

³⁶ <http://www.bettertogether.org/>

³⁷ Putnam (2000: 267-276) zelf dicht veel belang toe aan de rol van de Tweede Wereldoorlog voor de 'civic mobilisation' van de Amerikanen. Gezien de hiermee niet corresponderende trends in de mate van sociaal kapitaal die hij in de hoofdstukken 2 tot en met 9 schetst, overtuigt deze verklaring niet.

³⁸ Als dit een gevolg is van economische of andere ontwikkelingen, dan rijst de vraag of de overheid iets zou moeten doen (en kunnen doen). Als dit echter een onbedoeld gevolg is van overheidsingrijpen, wordt die vraag dringender.

³⁹ Vergelijk wat hierboven is gesteld over de vervanging van horizontale afhankelijkheidsrelaties door verticale afhankelijkheidsrelaties, de afname van multiplex banden en de toename van simplexe banden.

aandacht moet zijn voor de productie van sociaal kapitaal op individueel niveau.

Kritiek op sociaal kapitaal

De sociaal kapitaal benadering is van verschillende kanten stevig onder vuur genomen. Beperkte Sobel (2002) zijn kritiek nog tot Putnam (2000), Durlauf en Fafchamps (2004) namen het hele paradigma onder vuur. Daarbij gaat het hen om de onduidelijke definities van sociaal kapitaal en onduidelijkheden over zijn samenstellende delen (2004: 6,7); de gedachte dat meer sociaal kapitaal altijd 'goed' is (2004: 30) terwijl het gaat om de vraag welke norm wordt gevolgd of waartoe het sociale kapitaal wordt aangewend; en de methodologische kwaliteit van de statistische analyses. Te vaak staan de claims die worden gedaan (causaliteit) in geen verhouding tot wat de analyses hebben opgeleverd (correlaties). Daarbij wordt bij de werking van sociaal kapitaal te vaak onvoldoende gecontroleerd voor de effecten van andere variabelen; zijn de eenheden die door elkaar worden gebruikt lang niet altijd vergelijkbaar en is er bij de gekozen operationalisering van factoren vaak te veel twijfel over de validiteit (2004: 51-56). Durlauf en Fafchamps (2004: 57-61) ronden af met drie aanbevelingen. In de eerste plaats zouden de grandioze benaderingen van sociaal kapitaal wat aardser moeten worden en zou er meer aandacht moeten zijn voor de (werking van) componenten van sociaal kapitaal op individueel niveau. In feite is dit een pleidooi voor methodologisch individualisme. In de tweede plaats zou er meer aandacht moeten zijn voor de effecten van variabelen (ook op groepsniveau) als alternatieve verklaring voor de veronderstelde werking van sociaal kapitaal. In de derde plaats zou er een groter bewustzijn moeten worden getoond van de beperkingen van statistische analyse.⁴⁰

⁴⁰ In dit verband houden Durlauf en Fafchamps (2004: 60) een pleidooi voor 'sustained descriptive histories' om meer te weten te komen over de causale effecten van sociaal kapitaal. Hier wreekt zich echter dat Durlauf en Fafchamps zelf geen kwalitatieve onderzoekers zijn. Hoewel ze stellen dat kwalitatieve studies te maken hebben met overinterpretatie en overbenadrukking van de effecten van sociaal kapitaal, is het probleem veel groter. In kwantitatieve studies kunnen bij gebrek aan sluitend bewijs voor causale relaties in ieder geval correlaties worden aangevoerd om het punt te ondersteunen. In kwalitatieve studies is dit niet mogelijk. Dit maakt veel kwalitatieve onderzoekers echter niet voorzichtiger in hun uitspraken. Dit geldt niet alleen de algemene uitspraken die op basis van zeer geringe aantallen gevallen worden gedaan en waarvan wordt aangenomen (maar zelden wordt beargumenteerd) dat zij representatief zouden zijn, maar ook de waarneming door de kwalitatieve onderzoeker zelf. In de praktijk is de waarneming van kwalitatieve onderzoekers vaak in hoge mate selectief. Dit geldt ook voor kwantitatieve onderzoekers, maar in hun geval is de selectiviteit – als het goed is – terug te voeren op de theoretische sturing van het onderzoek. Omdat deze sturing expliciet gebeurt, is snel te achterhalen wat er door de onderzoekers is gedaan, wat hierbij is aangenomen en waar bijgevolg de schoen wringt. Voor veel kwalitatieve onderzoekers geldt dat helaas niet. Zij lijken te veronderstellen dat bij casestudies de werkelijkheid zich in al haar facetten rechtstreeks aan de onderzoeker openbaart. Tevens lijken zij te veronderstellen dat deze onderzoeker in staat is al deze facetten waardevrij op te pikken, te ordenen in op juiste wijze en met het juiste gewicht te representeren. Kwalitatieve onderzoekers zijn zich er echter geregeld onvoldoende van bewust door welke (onuitgesproken) ideeën zij zich bij hun onderzoek laten leiden en wat dat betekent voor de concentratie van hun belangstelling. Een gevolg is dat kwalitatieve studies snel een teleologisch karakter krijgen (uitgebreider: Croes & Tammes 2006). Durlauf en Fafchamps (2004) lijken zich dat niet te realiseren.

Bijlage V

Begeleidingscommissie

prof. dr. F.L. Leeuw (WODC)
prof. dr. E. Niemeijer (WODC)

